

Дејан Мотл
Доња Градина, од села до меморијала

Dejan Motl
Donja Gradina, a road from a village to a memorial centre

Доња Градина, 2016. године
Donja Gradina, 2016

Аутор изложбе и каталога: Дејан Мотл
Author of the exhibition and catalogue: Dejan Motl

Издавач: Јавна установа „Спомен-подручје Доња Градина“
Publisher: Memorial Donja Gradina

За издавача: Тања Тулековић
For the publisher: Tanja Tuleković

Лектура: Мијана Кубурић Мацура
Proof reading: Mijana Kuburić Macura

Превод на енглески: Невена Вучен
English translation: Nevena Vučen

Штампа: Графид,доо
Printing: Grafid,doo

Тираж / Circulation: 250

Дејан Мотл

Доња Градина, од села до меморијала

Dejan Motl

**Donja Gradina, a road from a village to a
memorial centre**

Доња Градина, 2016. године

Donja Gradina, 2016

Седамдесет година након завршетка Другог свјетског рата и херојског пробоја логораша из Јасеновца, сјећамо се невиних жртава чији је живот угашен у овом логору смрти. Данас, када немамо аутентичних остатака логора, када готово да немамо живих свједока тих догађаја, посебна пажња је усмјерена у село Доњу Градину. Зашто у Доњу Градину? Зато што она прича више него иједна књига написана о логору Јасеновац.

У протеклих седамдесет година, у историографији је често била занемарена чињеница да је логор био производ једне државе и њеног бирократског, полицијског и војног апарата, тј. политике нетрпељивости према одређеним расним и вјерским групама које су живјеле у границама Независне Државе Хрватске. Називајући Независну Државу Хрватску „такозваном“, југословенска историографија је покушала, због политике „братства и јединства“, кривицу за злочине приписати некоме другом или, како то у многим књигама стоји, „нацистичко-фашистичком окупатору и њиховим домаћим слугама“.

Историјатом логора Јасеновац, поред историчара, много чешће су се бавили људи из других професија, који су, не користећи историјску методологију, манипулисали подацима. Често су поједностављивали услове у појединим логорима, свдећи све на чињенице да ли је неки логор имао гасне коморе или није. По њиховом мишљењу, ако гасне коморе нису постојале у логору, онда мора да је тамо било лакше преживјети него у оним логорима у којима су такве инсталације постојале.

Такво генерализовање и свођење карактера логора на једну или неколико чињеница посебно је узело маха у случају логора Јасеновац. Тако данас они који величају Независну Државу Хрватску карактер логора Јасеновац одређују на основу тога што су логораша у њему били распоређени у радне групе. Често иду толико далеко да говоре како је логор био нека врста школе, гдје је требало да логораша изуче неки занат и тако се „оспособе“ за живот у вањском свијету или чак и то да је власт Независне Државе Хрватске депортовањем Јевреја у Јасеновац спријечила да они буду депортовани у неки од њемачких логора на територији Пољске.

У свим тим закључцима свјесно се прешућују чињенице да већина логораша није преживјела јасеновачку „обуку“ јер је рад у логору био у функцији смрти или да су ти исти Јевреји који су избјегли одвођење у Аушвиц убијени у Јасеновцу. Исто тако, никоме не пада

It is seventy years after the World War II finished and the detainees heroically got through from Jasenovac that we remember the innocent victims whose lives were extinguished at the Jasenovac death camp. Now that we have no authentic camp ruins left and there are no living witnesses, our attention is focused on the village of Donja Gradina. One may wonder why this village is exceptional. Nevertheless, Donja Gradina tells more stories than any book written about the Jasenovac concentration camp.

Over the last seventy years, historiography has been neglecting the fact that this camp was run by a state and its sovereign bureaucratic, political, and military regime, e.g. a politics of intolerance for specific racial and religious groups living within the borders of the Independent State of Croatia. Yugoslavian historiography labelled the Independent State of Croatia as *so-called* in an attempt to blame the crimes on people referred to in books as “Nazi-fascist occupiers and their local servants” all in order to preserve the “brotherhood and unity”.

History of the Jasenovac camp was often been studied not only by historians but also by other professionals who used to manipulate the well-known results instead of using the appropriate methodology. They often simplified the conditions in certain camps by plainly stating that some of those had gas-chambers and other did not. According to them, gas-chamber-free camps were easier to survive in comparison with those who had such installations.

One such generalization and reference to a concentration camp with merely a few facts was typical of studying Jasenovac. Nowadays, people who glorify the Independent State of Croatia tend to describe Jasenovac as a concentration camp in which the detainees were singled out in different working groups. They even make understatement that the camp was a type of school in which the detainees were supposed to learn some skills to help them “cope with” the outside world once they got out or even that the Independent State of Croatia deported the Jews to Jasenovac to prevent them from being taken to one of German camps in Poland.

All these utterances wittingly avoid the facts that most detainees did not survive the Jasenovac “training” because the labour they performed often exhausted them to death or that the Jews who had avoided being taken to Auschwitz were executed at Jasenovac. Likewise, no one dares call Auschwitz, the largest symbol of Holocaust, a labour camp although it did have the working

на памет да и највећи логор и симбол Холокауста, логор Аушвиц, назове радним, иако је и тај логор имао свој радни дио. Зна се да су рад, слаба исхрана и лоша хигијена, као и у другим логорима, представљали смртоносну комбинацију.

Овдје ћемо се опет вратити на Доњу Градину са почетка текста, јер она одређује карактер логора Јасеновац. То је мјесто створено да би се људи лишили живота. Њу можемо ставити у исту раван са гасним коморама, истичући при томе разлику између та два мјеста злочина.

У Доњој Градини су злочинац и жртва стајали очи у очи, док су нацисти тражили начин да свог војника не оптерете самим чином убиства. У гасним коморама, жртва често није знала да ће бити убијена, док је у Доњој Градини гледала, паралисана од страха и шока, како како јој злочинци убијају најмилије.

Зато је Доња Градина важна. Јер данас, када неки покушавају манипулисати историјом, она је тај доказ којим се лако побијају многе неистините тврдње. Стотину пет великих масовних гробница које су до сада у њој откривене јасно причају о злочину учињеном у јасеновачком логору.

Из прошлости

Иако се данашње име села у писаним документима први пут сусреће крајем 19. вијека, постоје назнаке да је насеље на ушћу Уне у Саву постојало много раније. Кроз ово подручје је ишао важни римски пут *Siscia* (Сисак), *ad Praetorium* (Дубица), *Servitium* (Градишка), до *Sirmiuma* (Сремска Митровица), а и само ушће двије ријеке, које су пловне и значајне комуникације, могу бити гарант да су људи од давнина насељавали ово подручје. Када говоримо о средњем вијеку, постоји претпоставка да се некадашње средњовјековно село Греда, за које се зна да се налазило на десној обали ријеке Саве, можда налазило на подручју

premises. It is well-known that poor diet, lack of hygiene, and hard labour were a deadly combinations at most camps.

We shall now return to Donja Gradina as it determines the nature of the Jasenovac concentration camp. It was a location defined as a point at which people were deprived of their lives. It is at the same level as gas-chambers despite some differences between the two crime scenes.

In Donja Gradina, both the victim and the executioner stood facing each other, whereas the Nais found a way not to burden their soldiers with the very act of execution. In gas-chamber, victims usually did not know they were about to be executed, but in Donja Gradina they stood paralyzed with fear of death.

Therefore, Donja Gradina does matter. Nowadays that some people attempt to manipulate history, it is a living proof to defy false statements. One hundred and fifty (105) large mass graves that have been discovered at the site so far clearly witness the crime committed at the Jasenovac concentration camp.

Facts from the past

Even though it was in late 19th century that the name of the village was written for the first time, there are earlier hints about this settlement located at the point where the Una River flows into the Sava River. A highly pertinent Roman road (from Siscia (modern day Sisak) - over Praetorium (Dubica) and Servitium (Gradiska) - to Sirmiuma (Sremska Mitrovica)) and the two navigable rivers are both signs of communication and human presence from ancient times. Speaking of the Middle Ages, there is an assumption that the medieval Greda settlement located at the right Sava River bank might have been situated at modern day Donja Gradina. The settlement was

данашње Доње Градине. У писаним документима оно се јавља у 14. вијеку.¹ У попису жупа Загребачке бискупије из 1334. године, наводи се да је село Грета са Црквом Св. Николе припадало Дубичком архиђаконату. У истом попису из 1501. године, насеље као да више не постоји, јер се каже само да је ту становало племе Грета.² Иако се зна да се ово насеље налазило у близини Дубице, није му још увијек одређена тачна локација, тако да не можемо потпуно бити сигурни да се оно налазило на територији коју данас заузима село Доња Градина. Данас, на неколико километара удаљености од Градине, постоји локалитет Дуга Грета, али он још није доведен у везу са средњовјековним насељем.³

У вријеме османлијских освајања у 16. вијеку, насеље које се налазило на ушћу Уне у Саву, на десној обали ових ријека, носило је име Јасеновац.⁴ Ово име се први пут појављује 1536. године, као град угарских племића Светачки. Није утврђено да ли су га они сами изградили или су га добили, али је „*Castrum Ieszenovac*“, због свога положаја на ушћу двију ријека, сматран стратегијски важним, па су га упоређивали са Београдом.⁵ Управо код Јасеновца 1537. године је заустављен један османлијски напад на Поуње.

Наредне године је Хусрев-бег заузео Дубицу, чиме се појачао османлијски притисак на Јасеновац, па је постојећу малу утврду требало боље утврдити.⁶

Међутим, тврђава није подигнута, па је између 1540. и 1556. Јасеновац освојен од стране Османлија. Османлијским освајањем Костајнице 1556. завршено је освајање читавог доњег Поуња.

1 Marko Vego, *Naselja bosanske srednjovjekovne države*, Sarajevo, 1957, стр. 44; Husref Hadžialagić, *Bosanska Dubica kroz vjekove*, Rijeka, 2014, стр. 15.

2 Josip Buturac, *Popis župa zagrebačke biskupije 1334. i 1501*, Zagreb, 1984, стр. 70. Оригинални текст из 1334. гласи: „Item ecclesia sancti Nicolai de Greda“, а 1501. „Plebanus de Greda“.

3 У Аустроугарском попису Босне и Херцеговине из 1895. године за Доњу Градину је наведено да се састоји од Градине, Чуклинаца, које је данас постоји као заселак Доње Градине, и Дуге Грете, локалитета на коме данас нема насеља (прим. аут.).

4 Hamdija Kreševljaković, *Stari bosanski gradovi*, 1953, стр. 37. Крешевљаковић за Јасеновац пише да је то био град на ушћу Уне у Саву у данашњем селу Доња Градина и да му се још увијек (1953) виде трагови. Данас, 2015. године, видљивих трагова нема, али старији становници села сјећају се остатака који су се налазили на самом ушћу двије ријеке (прим. аут.).

5 Vjekoslav Klaić, *Plemići Svetački ili nobiles de zempche*, Zagreb, 1913, стр. 52, 55.

6 Milan Kruhek, *Kostajnica u protuturskoj obrani Hrvatskog Kraljevstva*, Zagreb, 2001, стр. 77

registered in written documents in 14th century.¹ A 1334 population census of the parishes of Zagreb illustrated that Greda settlement and its St Nicholas Church belonged to the archdeacon of Dubica. Nevertheless, the 1501 census no longer mentioned the settlement but merely a long-lost tribe of Greda.² Although it is well-known that the settlement was located near Dubica, we still cannot tell for sure the exact location and whether it was situated at the site of modern-day Gradina. Currently, there is a site of Duga Greda at a few kilometre distance from Gradina but no connection with the medieval settlement has been confirmed so far.³

During the 16th century Ottoman conquests, a settlement located at the Una River mouth on the right river bank was named Jasenovac.⁴ This name was first registered in 1536 as a town of Hungarian Saint noblemen. It is not definite whether they founded the settlement or it was given to them but „Castrum Ieszenovac” was of a high strategic relevance and was frequently compared with Belgrade.⁵ It was near Jasenovac that the Ottoman strike against Pounje was stopped in 1537.

The next year, Husrev beg occupied Dubica so the Ottoman pressure against Jasenovac grew stronger and the existing fortress had to be improved.⁶

Nonetheless, the fortress was never completed so the Ottomans occupied Jasenovac between 1540 and 1556. The occupation of lower Pounje was finally over in 1556 as the Ottomans conquered the town of Kostajnica.

It did not take long for the Ottomans to realize the importance of this strategic location so they ordered that a new fortress be built at the river mouth in order to protect the territories along the Sava River. The command was to engage 53 soldiers from the inland fortresses and send them to

1 Marko Vego , *Naselja bosanske srednjovjekovne države*, Sarajevo,1957, p. 44; Husref Hadžialagić, *Bosanska Dubica kroz vjekove*, Rijeka, 2014, p. 15

2 Josip Buturac, *Popis župa zagrebačke biskupije 1334. and 1501*, Zagreb, 1984, p. 70: Original text from 1334 read: „Item ecclesia sancti Nicolai de Greda“ , and in 1501 it read „ Plebanus de Greda“.

3 In the Austro-Hungarian population census in Bosnia and Herzegovina from 1895, Donja Gradina comprised of Gradina, Cuklinci (which is a modern day hamlet), and Duga Greda (in modern day there is no settlement there) (the author’s note)

4 Hamdija Kreševljaković, *Stari bosanski gradovi* ,1953, p 37: Kreševljaković wrote that Jasenovac was a settlement at the Una mouth into the Sava in modern day Donja Gradina but the remains (1953) are still visible. In 2015, there are no visible traces but some older villagers do remember the remains located at the mouth of the two rivers (the author’s note)

5 Vjekoslav Klaić, *Plemići Svetački ili nobiles de zempche*, Zagreb, 1913, p. 52, 55.

6 Milan Kruhek, *Kostajnica u protuturskoj obrani Hrvatskog Kraljevstva*, Zagreb, 2001, p. 77

Османлије су увидјеле стратегијску важност мјеста на ушћу двије ријеке па је наређено да се поново обнови утврђење јер је оно значајно за одбрану земље и заштиту територије уз Саву. Наређено је да се „због његове важности и положаја“ из тврђава у унутрашњости издвоје 53 војника и упуте у Јасеновац.⁷ Војна важност условила је да је Јасеновац постао и сједиште истоимене капетаније, посебне војне области са сталном војном посадом која је за своју службу била плаћена.⁸

Како је изгледала тврђава и насеље на ушћу двије ријеке тешко је дознати јер о томе нема много писаних трагова. Из прве деценије 17. вијека имамо неколико шкртих описа, од којих два потичу од турских путописаца и географа, а један је из венецијанског извора. Хронолошки гледано, први опис дао је турски географ Хаци Калфа, познат и као Ћатиб Челебија. За Јасеновац је само написао да се налази на мјесту гдје се Уна састаје са Савом.⁹

Наредни опис је настао у трећој или четвртој деценији 17. вијека. Аутор му је непознат. У тексту на италијанском језику налази се опис Босанског пашалука. За Јасеновац пише да је утврђен град са 30 кућа и малом тврђавом у којој је било 40 војника.¹⁰

Најпотпунији опис настао је 1660. године, када је турски хроничар и путописац Евлија Челебија, путујући кроз Босну, преноћио и у насељу Јасеновац.

Град је описао као четвороугаоно насеље на пространом терену, са тврђавом у којој је служило сто педесет војника. Унутар тврђаве се налазило и 40–50 кућа покривених даском, једна џамија, складиште муниције и магацин жита. Изван тврђаве се налазило јавно купатило и мало насеље.¹¹

⁷ *Muhimme defteri*, Sarajevo, 1985, стр. 52–53.

⁸ Hamdija Kreševljaković, *Kapetani i kapetanije*, Sarajevo, стр. 85–86.

⁹ Mustafa Ben Abdalla Hadschi Chalfa, *Rumeli und Bosna, geographich beschrieben*, Wien, 1812, стр. 163. Књига је преведена с турског на њемачки језик у преводу Јозефа Хамера. Текст на њемачком гласи: „Sasina (Jaszenovach) am Zusammenflus der Unna mit der Save“.

¹⁰ Franjo Rački, „Prilozi za geografsko-statistički opis bosanskoga pašaluka“, u: *Starine* knj. 14, Zagreb, 1882, стр. 188. Рачки сматра да је извор млетачког поријекла и да је настао након 1624. године, али не много касније. Оригинални текст писан је на италијанском језику и гласи: „Giassenovaz è citta murata con poca forteyuа case nro. 30, soldati nro. 40. Lontan e Gradis(chi) per ponente una giornata nro. 1“.

¹¹ Evlija Čelebija, „Putopis“, *Odlomci o jugoslovenskim zemljama*, Sarajevo, 1954, стр. 241.

Jasenovac due to the settlement “relevance and position”.⁷ Due to its military pertinence, Jasenovac soon became headquarters of a special military district comprising of professional military men who were regularly paid for their service.⁸

It is now hard to tell more about the layout of the fortress and the settlement at the two river mouth due to lack of written traces. There are only two poor descriptions of Turkish geographers and one Venetian source from 1610s. Chronologically, the very first description was given by Hadzi Kalfa, a Turkish geographer also known by the name of Catib Celebija, who only wrote that Jasenovac was located at the point where the Una River met the Sava River.⁹

The subsequent description originated in 1630s or 1640s and the author remained unknown. This Italian text described Bosanski paseluk and Jasenovac was registered as a fortified town with 30 houses and a small fortress with 40 soldiers.¹⁰

The most detailed 1660 description was provided by Evlija Celebija, a Turkish historian and itinerary writer, who had travelled Bosnia and spent a night in Jasenovac.

According to him, the town was a square-shaped broad settlement with a fortress occupied by 150 soldiers. Within the fortress, there were 40 to 50 houses with plank roofs, a mosque, an armoury, and a wheat storage. Outside the fortress, there was a public bath and a small settlement.¹¹

7 Muhimme defteri, Sarajevo 1985, p. 52-53

8 Hamdija Kreševljaković, Kapetani i kapetanije, Sarajevo, p.85-86

9 Mustafa Ben Abdalla Hadschi Chalfa, Rumeli und Bosna, geographich beschrieben, Wien, 1812, p. 163; The book was translated from Turkish into German by Joseph Hummer. The German text read: „ Sasina, (Jaszenovach) am Zusammenflus der Unna mit der Save.“

10 Franjo Rački, Prilozi za geografsko statistički opis bosanskoga pašalika, u: Starine knj. 14, Zagreb, 1882, p. 188. Rački believed that the source is of a Venetian origin and dated back from 1624. The original Italian text read: „Giassenovaz è citta murata con poca forteyya case nro. 30, soldati nro. 40. Lontan de Gradis(chi) per ponente una giornata nro.1.”

11 Evlija Čelebija, Putopis, Odlomci o jugoslovenskim zemljama, Sarajevo, 1954., p. 241.

*Детаљ са карте Јохана Кристофа Вејгела (Johann Christoph Weigel) из 1702. године.
На карти се налази и тлоцрт јасеновачке тврђаве на десној обали Саве. М. Козличић, н. д., стр. 348*

*A detail from Johann Christoph Weigel's map from 1702.
The map contains sketches of the Jasenovac fortress on the right Sava River bank. Mithat Kozličić, p.348*

Саве, а с њом и тврђаву Јасеновац, у коју су ставили своју војну посаду. Након преговора и разграничења, Хабзбурзи су морали напустити дијелове освојене територије те су 1700. године Јасеновац и читаву десну обалу Саве предали турској страни. Хабзбуршка војска се премјестила на супротну страну Саве, гдје ће настати данашњи Јасеновац, за разлику од Старог или Турског Јасеновца на десној обали ријеке.¹²

¹² Почетком 18. вијека, Ратно вијеће у Бечу је на рачун Дворске коморе додијелило широк појас земљишта на лијевој обали Саве јасеновачкој капетанији ради подизања насеља Јасеновац (Војин С. Дабић, *Банска крајина 1688–1751*, Просвјета, Загреб, 1984, стр. 36).

In late 17th century, both Ottoman Empire and Austrian-Hungarian Monarchy showed interest for this settlement at the mouth of two rivers. Namely, a war broke out between the Ottomans and Austro-Hungarians on one side and the Venetian Republic on the other side in 1683. The Great Vienna War was ended by the Treaty of Karlowitz signed in Sremski Karlovci (modern-day Serbia) in 1699. Jasenovac became one of disputable points during the peace negotiations on delineation. In this war, the Austro-Hungarians won the right Sava River bank and the fortress of Jasenovac in which they located their army. Nevertheless, due to the Treaty conditions they had to retreat from some territories so they surrendered Jasenovac and whole of the right river bank to the Ottomans in 1700. In turn, the Austro-Hungarians moved to the left Sava river bank where the modern-day Jasenovac would be founded opposite to the old Turkish Jasenovac on the right river bank.¹²

Чардак у Старом Јасеновцу (1713) према картографу Мартину Клаусу (Martin Claus)

M. Mačković Skula, D. Mačković, Jasenovac na Savi, Jasenovac, 2007, стр. 12.

A castle in the Old Jasenovac (1713) according to cartographer Martin Claus

Mičo Mačković Skula, Davor Mačković, Jasenovac na Savi, Jasenovac, 2007, p. 12.

¹² In early 18th century, The War Council from Vienna allocated land on the left Sava bank to Jasenovac captaincy in order to erect Jasenovac settlement., Војин С Дабић, Банска крајина 1688-1751, Просвјета, Загреб, 1984., p. 36

У преговорима и преписци насталој приликом разграничења, за Јасеновац са босанске стране каже се да је утврђен и да има бројну посаду, док је новоосновани Јасеновац на лијевој обали слабо ограђен земљаним насипом, више против напада разбојника и животиња него за одбрану од напада непријатељске војске.¹³

Нови сукоб између двије царевине избио је 1716. године. Хабзбурзи су освојили подручје јужно од ријеке Саве и том су приликом потпуно уништили Стари Јасеновац.¹⁴ Након овог рата, који је завршен миром у Пожаревцу 1718. године, нема више трагова о Старом Јасеновацу, тј. тврђави на подручју данашњег села Доња Градина. Могуће је да је садашње име село добило управо по споменутој тврђави, јер сама ријеч „градина“ означава утврђено мјесто, тврђаву.

У писаним документима, данашње име села први пут се сусреће 1879. године у аустроугарском попису становништва Босне и Херцеговине. Доња Градина тада има 59 кућа са 342 становника.¹⁵ Шест година касније, на попису 1885, у Доњој Градини живи 429 становника у 78 домаћинства.¹⁶

Број становника се, према резултатима пописа 1895. године, повећао на 512 у 91 домаћинству,¹⁷ док у последњем попису који је извршила Аустроугарска 1910. године село има 100 домаћинстава са 613 становника.¹⁸

Наредни попис становништва урађен је 1921. у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца. Тада Доња Градина има 602 становника.¹⁹ Попис из 1931. не доноси резултате броја ста-

13 Milan Kruhek, Augustin Pavlović, *Granice Republike Hrvatske u svjetlu Karlovačkog (1699) i Požarevačkog (1718) mira*, Zagreb, 1991, стр. 125.

14 Gustav Bodenstern, *Povijest naselja u Posavini 1718–1739*, Sarajevo, 1907, стр. 583.

15 Haupt-uebersicht der politishen Eintheilung von Bosnien und der Hercegovina, Glavni pregled političkoga razdielenja Bosne i Hercegovine, Sarajevo, s. a., стр. 50.

16 Ortschafts und bevölkerungs-statistik von Bosnien und der Hercegovina nach dem Volkszählungs-Ergebnisse von I. Mai 1885, Sarajevo, 1886, стр. 80–81.

17 Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895. sa podacima o teritorijalnom razdelenju, javnim zavodima i rudnim vrelima, Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo, 1896, стр. 176–177.

18 Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910, Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo, 1912, стр. 160–161.

19 Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921, Сарајево, 1932, стр. 136–137.

The negotiation documents witnessed that the Bosnian Jasenovac was well-fortified and had numerous army population unlike the newly-founded Jasenovac which was only surrounded with an embankment that could only sustain villains and animals but not an enemy army.¹³

A new clash between the two empires broke out in 1716. The Austro-Hungarians won the territory south from the Sava River and completely devastated the Old Jasenovac.¹⁴ The war was ended by the Treaty of Pozarevac in 1718 and no other traces of the Old Jasenovac existed, i.e. of the fortress located in modern-day Donja Gradina village. It is possible that the modern name originated from the old fortress as the word *gradina* means fortress or a fortified place.

The modern-day name of the village was first recorded in the 1879 Austro-Hungarian population census in Bosnia and Herzegovina. Back then, Donja Gradina had 59 houses and the population of 342.¹⁵ Six years later, the 1885 census registered the population of 429 and 78 households in Donja Gradina.¹⁶

The population grew up to 512 people living in 91 households according to the 1895 census¹⁷ and the last 1910 Austro-Hungarian census registered 613 people living in 100 households in the village.¹⁸

The following census was run by the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes in 1921 when Donja Gradina had the population of 602.¹⁹ The 1931 population census did not register population per villages²⁰ whereas the population after the World War II, according to the 1948 census,

13 Milan Kruhek, Augustin Pavlović, *Granice Republike Hrvatske u svjetlu Karlovačkog (1699) i Požarevačkog (1718) mira*, Zagreb, 1991, p. 125

14 Gustav Bodenstein, *Povijest naselja u Posavini 1718-1739*, Sarajevo 1907., p. 583.

15 Haupt-uebersicht der politishen Eintheilung von Bosnien und der Hercegovina, Glavni pregled političkoga razdielenja Bosne i Hercegovine, Sarajevo, p.50

16 Ortschafts und bevölkerungs-statistik von Bosnien und der Hercegovina nach dem Volkszählungs-Ergebnisse von I. Mai 1885, Sarajevo, 1886., p. 80-81

17 Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895. sa podacima o teritorijalnom razdelenju, javnim zavodima i rudnim vrelima, Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo, 1896., p. 176-177

18 Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910., Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo 1912., p. 160-161

19 Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921., ,Сарајево, 1932., p. 136-137

20 More in: Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 marta 1931 godine, Prisutno stanovništvo, broj kuća i domaćinstava, Beograd, 1937; Page 110 provides the census results for Bosanska Dubica. The results cover a wide town range including several

новника по селима,²⁰ док број становника након завршетка Другог свјетског рата, према попису из 1948. године, износи 442 и распоређени су у 138 домаћинстава.²¹ У свим пописима, српско православно становништво је доминантно већинско. Према процјени на основу ранијих пописа, можемо претпоставити да је село 1941. године имало најмање 800 становника и око 150 домаћинстава.

Становници села су живјели од земљорадње и сточарства. У 19. и почетком 20. вијека, највећи дио територије села био је у власништву највећег земљопосједника у Босни и Херцеговини Рагиб-бега Цинића, који је обрађивао 3.500 дунума ораница, ливада, шуме, док су сељаци из Доње Градине обрађивали нешто мање од 6.000 дунума. Сељаци су били у кметском односу према Рагиб-бегу, којем су од приноса морали дати једну трећину.

Од 1892. године, мјештани села Градина, Драксенић и Демировац воде судски спор против њега у вези са сеоским ливадама које су становници наведених села користили за испашу стоке, а које је бег хтио оградити, преорати и претворити у своје власништво. Иако је 1907. године Рагиб-бег добио судски спор, сукоб око земље је завршен тек аграрном реформом након 1918. године, у корист сељака.²²

Оснивањем „Прометне задруге“ 1929. године, у сусједном Јасеновцу, млађи становници Доње Градине су се запослили у фабрикама које су биле у саставу ове задруге. Власници су били Јован Бачић и његови синови Озрен и Урош. Овај индустријски комплекс имао је циглану, фабрику за израду ланаца, моторни млин и пилану.

20 Види у: Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, Prisutno stanovništvo, broj kuća i domaćinstava, Beograd, 1937. На страни 110. налазе се резултати пописа за Срез Босанска Дубица. Резултати се односе на шире подручје среза, које обухвата неколико села. Село Доња Градина налази се под одредницом Равњани. И данас се подручје села Драксенић, Демировац, Међеђа и Доња Градина назива Дубичка Раван (прим. аут.).

21 Коначни резултати пописа становништва од 15. марта 1948. године, Stanovništvo по полу и домаћинства, Beograd, 1951, стр. 302.

22 Husnija Kamberović, *Begovski zemljišni posjedi u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918*, Sarajevo, 2005, стр. 297–309.

was 442 people in 138 households.²¹ All these population censuses registered Orthodox Serbs as a majority. Some estimations and earlier censuses suggest that the village had the population of more than 800 people living in around 150 households in 1941.

The population lived on cattle breeding and agriculture. In late 19th and early 20th centuries, most of the village territory was owned by Ragib beg Dzinic, the largest landowner in Bosnia and Herzegovina who owned 3.500 dunum (1 dunum equals 1000 km²) of plough land, meadows, and forests, whereas the villagers owned a little less than 6.000 dunum (local metrics). The villagers were in a bondsman position so they had to give up one third of their crops in favour of Ragib beg.

Since 1892, the people of Donja Gradina, Draksenic, and Demirovac had been running a legal dispute against him about the meadows that the villagers used to use for pasture but Ragib beg wanted to enclose and use for his own purposes. Although Ragib beg won the dispute in 1907, the land was given to the villagers due to agrarian reforms after 1918.²²

Once the “Prometna zadruga” was founded in Jasenovac in 1929, young people from Donja Gradina started working in factories within the cooperative. The owners were Jovan Bačić and his sons, Ozren and Uroš. The industrial facilities comprised of a brickyard, chain factory, power-operated mill, and sawmill.

villages. Donja Gradina was denoted as Ravnjani. Even in modern days, villages of Draksenic, Demirovac, Medjedja, and Donja Gradina are referred to as Dubicka Ravan (the author’s note).

21 Konačni rezultati popisa stanovništva od 15 marta 1948 godine, Stanovništvo po polu i domaćinstva, Beograd, 1951., p. 302

22 Husnija Kamberović, Begovski zemljišni posjedi u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918, Sarajevo, 2005, p. 297-309

Доња Градина 1941–1945. године

Првих мјесеци од оснивања Независне Државе Хрватске, усташе нису долазиле у село. Ситуација се промијенила средином новембра 1941. године, када је у Јасеновацу, у индустријском комплексу „Прометне задруге“ основан највећи јасеновачки логор, Логор III – Циглана.²³ Њиме је доминирао погон за производњу цигле, према којем је логор добио назив Циглана. Бачићима су, као српској породици, усташке власти одузеле сву имовину, те су је ставиле под управу и надзор Усташке обране. Рачуна се да је овај логор почео дјеловати између 14. и 16. новембра 1941. године. Био је то највећи и најозлоглашенији јасеновачки логор, који је постојао све до 22. априла 1945. године.

Простирао се дуж лијеве обале Саве на површини од око 1,5 км². У почетку је био ограђен двоструким редом бодљикаве жице, а од средине 1942. године и високим зидом. Зид је обухватао логор са западне, сјеверне и источне стране, док се на југу налазила ријека Сава и, с друге стране ријеке, Доња Градина. На зидинама су се налазиле стражарске куле с којих је било лако контролисати логор и логорску околину.²⁴

Оснивање логора у коме је требало убити што више Срба, Јевреја и Рома, у непосредној близини Доње Градине, промијенило је до тада релативно подношљиву ситуацију у селу. Усташе из Јасеновца све чешће почињу да залазе у Доњу Градину. Први сукоб догодио се крајем децембра 1941. године, када је једна усташка патрола покушала прећи ријеку Саву и ући у село. Они су отјерани, али су се сутрадан усташе поново вратиле. У Доњој Градини су се тад налазили партизани из Другог крајишког народноослободилачког одреда, који су допустили да усташе пређу на десну обалу, а затим су запуцали. Борба је трајала цијели дан јер су усташе биле потпомогнуте митраљеском ватром са друге стране Саве. Уз губитке, усташе су се морале повући у Јасеновац.²⁵

23 Јасеновачки логор имао је своју генезу настанка. Испрва је био смјештен изван насеља Јасеновац, на локацијама Крапје и Брочице, које су биле удаљене неколико километара од Јасеновца. Радило се о логорима I и II, који су били смјештени уз саму десну обалу ријеке Струг. Због великих јесењих поплава, оба логора су средином новембра 1941. године укинута, а основан је нови, Логор III, на улазу у само мјесто Јасеновац (прим. аут.).

24 Dejan Motl, Đorđe Mihovilović, *Zaboravljeni – Knjiga o posljednjim jasenovačkim logorašima*, Donja Gradina, 2015, стр. 66.

25 Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа, том IV, књига 3, Београд, 1952, стр. 26.

Donja Gradina 1941-1945

In the first few months upon the establishment of the Independent State of Croatia, the Ustase did not come to the village. It changed in mid-November 1941 as III-Brickyard camp, the largest Jasenovac concentration camp, was founded within the facilities of “Prometna zadruga” industrial complex.²³ The brick production shed was the biggest one, after which the camp was named Brickyard. The Bačićs Serbian family were robbed of their property by the Ustase authorities, who passed it on to *Ustaska odbrana*. The estimation is that the activities within the camp started between 14th and 16th November 1941, and it was the largest and most ignominious Jasenovac concentration camp until April 22, 1945.

It occupied around 1, 5 km² along the left Sava River bank. It was first enclosed with double wires, and a high wall around it was built in mid-1942. The wall spread along the west, north, and east sides of the camp whereas the Sava and Donja Gradina rivers were in the south. In addition, watch towers were installed along the wall in order to help control the camp and its surrounding area.²⁴

The concentration camp foundation, the purpose of which was to eliminate as many Serbs, Jews, and Gypsies as possible, largely affected the atmosphere and moral among Donja Gradina population. The first incident took place in late December 1941 as an Ustase patrol attempted to cross the river and enter the village. They were chased off but returned the following morning. At the time, partisans from 2nd Krajina National Guard were in Donja Gradina and they first let Ustase cross the river after which they fired their weapon. The battle took all day as the Ustase were supported by machineguns from the opposite Sava bank. The Ustase suffered severe losses and had to retreat all the way back to Jasenovac.²⁵

23 Jasenovac concentration camp had its own genesis. It was first located outside Jasenovac settlement, at Krapje and Brodice sites that were a few kilometers far from Jasenovac. Those were camp facilities I and II located at the right Strug River bank. Due to massive autumn floods, both camps were closed in mid-November 1941, and a new concentration camp was founded at the settlement gate (the author’s note).

24 Dejan Motl, Đorđe Mihovilović, Zaboravljeni - Knjiga o posljednjim jasenovačkim logorašima, Donja Gradina, 2015. p. 66

25 Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа ,том IV, књига 3, Београд, 1952., p. 26.

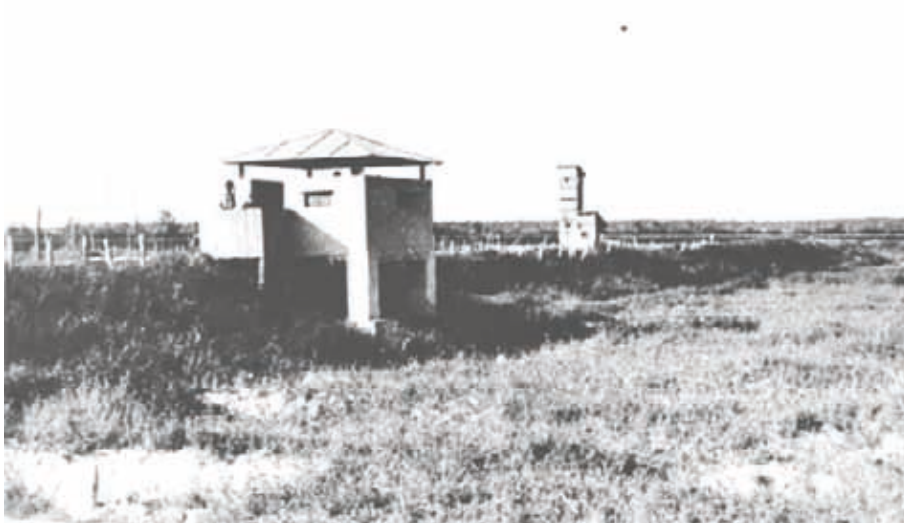
*Дио логора Циглана, снимак из 1942. године.
ЈУСП Доња Градина, неинвентарисано
A part of the Brickyard concentration camp, taken in 1942
JUSP Donja Gradina, non-inventoried items*

Почетком јануара 1942. године, у Јасеновац је дошла домобранска јединица која је топовима бомбардовала Доњу Градину. Након тога, усташе и домобрани су прешли ријеку Саву. Око двије стотине становника Доње Градине, који нису успјели побјећи из села, одведени су у логор, а потом су их усташе неколико дана касније вратиле поново у село и тамо убиле. То су биле и прве жртве убијене у Доњој Градини. Већину кућа су запалили и село потпуно уништили.²⁶ Срушена је и сеоска црква, саграђена 1894. године.²⁷

Наредних дана, усташе и домобрани чине злочине на подручју јужно од Доње Градине. Према домобранским извјештајима, домобранско-усташке јединице су 15. јануара на више

²⁶ Драго Хаџичолаковић, *Јасеновац*, Сарајево, 1948, стр. 77, 88–89; Сениша Михајловић, *Путевима нестајања*, Београд, 1983, стр. 110–118.

²⁷ Први шематизам православне српске Бањалучко-бихаћке епархије, Бањалука, 1903, стр. 162.

Осматрачнице и бункери око логора, снимак из 1942. године.

ЈУСП Доња Градина, неинвентарисано

The towers and bunkers around the camp, taken in 1942

JUSP Donja Gradina, non-inventoried items

In early January 1942, a home-guard unit came to Jasenovac and fired cannon balls onto Donja Gradina, after which the Ustase and home-guards crossed the Sava River. Around two hundred people from Donja Gradina who did not manage to escape from the village were taken to the concentration camp. A few days later, the Ustase brought the people back to the village and executed them all. Those were the first Donja Gradina victims. Most houses were set to fire and the village was completely devastated.²⁶ The village church dating back from 1894 was devastated as well.²⁷

In the next following days the Ustase and home-guards committed crimes in the area south from Donja Gradina. According to home-guard reports, combined home-guard-Ustase units

²⁶ Драго Хаџичолаковић, Јасеновац, Сарајево, 1948, р. 77,88-89; Сениша Михајловић, Путевима нестајања, Београд, 1983. р. 110-118.

²⁷ Први шематизам православне српске Бањалучко-Бихаћке епархије, Бањалука, 1903., р. 162

мјеста прешле ријеку Саву и, потпомогнуте јединицама из Босанске Дубице, упутиле се према српским селима јужно од Саве.²⁸ На удару су се наша села Драксенић, Демировац и Међеђа, која су удаљена од ријеке Саве око 7 км. Цивилно становништво које није побјегло убијено је. Према извјештајима партизана из Другог крајишког одреда, неки становници ових села, и поред тога што су знали да им пријети опасност, нису хтјели да напусте своје домове и побјегне у Козару.

*Жичана ограда, снимак из маја 1945. године.
АРСБЛ, Збирка Концентрациони логор Јасеновац
The wired fence, taken in May 1945
ARSBL, Collection of Jasenovac concentration camp*

²⁸ Зборник IV, књ. 3, стр. 410.

crossed the Sava River at several points with the help of units from Bosanska Dubica and headed towards Serbian villages south from the Sava on January 15.²⁸ The target villages were Draksenić, Demirovac, and Međeđa, which are around 7 kilometers far from the Sava River. The civilians who did not manage to escape were killed. 2nd Krajina National Guard partisan squad report stated that a part of population refused to leave their homes and flee to Kozara Mountain even though they were aware of the impending danger.

Логорски зид са осматрачницом, саграђен 1942. године.

АРСБЛ, Збирка Концентрациони логор Јасеновац

The camp wall and a tower built in 1942

ARSBL, Collection of Jasenovac concentration camp

28 Зборник IV, књ. 3, р. 410

Рушевине православне цркве Св. Марка у Драксенићу, у којој су усташе у јануару 1942. године убиле 64 становника Драксенића. Усташе су цркву срушиле у зиму 1943. године.

Јован Мирковић, Злочини над Србима у Независној Држави Хрватској, Београд, 2014, стр. 155.

The ruins of St. Marko Orthodox Church in Draksenic in which the Ustase killed 64 people from Draksenic in January 1942; the Ustase demolished the church in winter 1943

Јован Мирковић, Злочини над Србима у Независној Држави Хрватској, Београд, р. 155

План логора Циглана из 1942. године, са дијелом територије Доње Градине, на којој се види Вукића кућа.

ЈУСП Доња Градина, неинвентарисано

The plan of the Brickyard concentration camp from 1942; there is a part of Donja Gradina territory and "Vukić's house" is also visible

JUSP Donja Gradina, non-inventoried items

Поглед из Јасеновца на Доњу Градину

JUSP Jasenovac 745: JSV-531/10 OF

A view from Jasenovac over Donja Gradina

JUSP Jasenovac 745:JSV-531/10 OF

Они који су остали у селу убијени су. Само у Драксенићу, усташе и домобрани су убили 204 цивила, а од тога у православној цркви 64. Истог дана су запалили преко стотину кућа и отјерали сву стоку из села у правцу логора.²⁹

Након што је завршена ова усташко-домобранска акција, средином јануара 1942. године, подручје села Доња Градина прикључено је јасеновачком Логору III – Циглана. Оно је постало највеће јасеновачко стратиште. До краја постојања логора, највећи број логораша убијен је овдје. Село је имало и важну улогу у одбрамбеном систему логора. Територија села је са три стране окружена ријекама Уном и Савом те има изглед полуострва. Са три стране је неприступачна, а једини копнени прилаз на југу, према Просари и Козари, био је чуван системом бункера и ровова.

Бројни транспорти људи који су стигли у Јасеновац често нису ни улазили у логор, већ су одмах одведени на ликвидацију у Доњу Градину. Ликвидације су се вршиле стрељањем, сјекиром, а најчешће дрвеним маљем.³⁰ Прву ликвидацију у Доњој Градини извршио је у јануару 1942. године усташки натпоручник Станиша Васиљ, који је тијела убијених људи спалио у сеоским кућама јер због велике хладноће није било могуће копати гробнице. Убрзо су усташе од логораша формирале групе гробара који су одлазили на рад у Градину. Њихов посао је био да копају гробнице. Жртве би усташе најчешће прво опљачкале, а затим би сваком појединцу везивали жицом руке на леђима. Након тога, транспорт је скелом пребациван преко Саве у Градину.

Жртва је морала стати на ивицу јаме, а усташа би јој задао ударац маљем у главу. Након завршетка ликвидације, гробари су најчешће морали сићи у јаму и слагати тијела једно покрај другог, па затим једно на друго.³¹ Често су гробари морали скидати одјећу са убијених, а затим су је логораша сортирали и одвозили у логорско складиште.³²

29 Исто, стр. 64–65; Драгутин Ћургуз, Милорад Вигњевећ, *Козарски одред*, Приједор, 1982, стр. 387.

30 Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac – Dokumenta, knj. 2*, Beograd, 1986, стр. 1014, 1036.

31 Radimir Bulatović, *Koncentracioni logor Jasenovac*, Svjetlost, Sarajevo, 1990, стр. 240. Опис је свједочење Димитрија Секулића, који је био гробар у логору у мјесецима мају и јуну 1942. године.

32 Milko Riffer, *Grad mtrvih – Jasenovac 1943*, Zagreb, 1946, стр. 155.

Those who stayed at the villages were killed. In Draksenić, the Ustase and home-guards killed 204 civilians, 64 of whom were executed at the Orthodox Church. The same day, more than one hundred houses were burned and the cattle were taken to the camp.²⁹

Upon the completion of this home-guard-Ustase action in mid-January 1942, Donja Gradina village area was adjoined to the Jasenovac III-Brickyard concentration camp. Later, it became the largest Jasenovac scaffold area. As long as the camp existed, the largest number of detainees were executed right there. The village position played a major role in the camp defence line. The village territory was enclosed by rivers (Una and Sava) on three sides so it took an appearance of a peninsula. The only land passage was in south towards Kozara and Prosara mountains and it was guarded by a ditch and canal system.

Many people who were transported to Jasenovac did not even get to the camp but were executed in Donja Gradina immediately. The executions were performed by using guns, axes, and most often mauls.³⁰ In January 1942, the first execution in Donja Gradina was executed by an Ustase 1st lieutenant Staniša Vasilj, who burned the bodies of the first victims in their houses as it was impossible to dig graves due to low air temperature. Quickly afterwards, the Ustase appointed some of detainees gravediggers and sent them to Donja Gradina. Their job was to dig mass graves. The victims were usually first robbed and then their hands were tied on their backs with wire. Afterwards, they were transported to Gradina across the Sava River on a ferry.

Victims were told to stand on the edge of a pit and then the Ustase hit them on the head with a maul. Once the executions were done, the gravediggers usually had to descend into the pit and arrange the bodies to fit.³¹ In addition, the gravediggers had to collect the clothes from the victims, after which the detainees sorted it and took to the camp storage.³²

29 Ibidem, p. 64-65; Драгутин Ђургуз, Милорад Вигњевић, Козарски одред, Приједор, 1982, p. 387.

30 Antun Miletić, Koncentracioni logor Jasenovac-Dokumenta, knj. 2, p. 1014, 1036

31 Radomir Bulatović, Koncentracioni logor Jasenovac, p. 240 ; The description is given by a witness – Dimitrije Sekulic who was a camp gravedigger in May and June 1942.

32 Milko Riffer, Grad mtrvih –Jasenovac 1943, Zagreb, 1946, p. 155.

M
47

U S T A Š K A O B R A N A
Z A P O V J E D N I Č T V O S A B I R N I H L O G O R A J A S E N O V A C
R A D N A S L U Ž B A

Ustav
redovno
JASENOVAC
br. 404

Broj 449.

Jasenovac, 3. svibnja 1942.

Državna ljekovica Pučka škola

J a s e n o v a c .

U vezi Vašeg dopisa br. 118. od 29. IV. o. g. izvijestavamo naslov, da ćemo Vam staviti na raspolaganje ciglu i crijeva sa rušenja grko istočne crkve kao i rušenja zgrada u selu Gradina, dok Vam građje ne možemo dati jer iste nemamo. Novog crijeva i cigle Vam također ne možemo predati, jer istog nemamo na skladištu.

Za Vas spremni!

Zapovjednik Radne Službe
Ustaške Obilane
Ustaški Nadporučnik.

16.1

Допис Заповједништва сабирних логора Јасеновац од 3. маја 1942. основној школи у Јасеновицу да ће им дати цријев и циглу са срушене цркве у Јасеновицу и срушених кућа у Доњој Градини

ЈУСП Доња Градина, неинвентарисано

A note from Jasenovac concentration camp command from May 3, 1942 to a primary school from Jasenovac saying that they would be given bricks and roof tiles from Jasenovac and Donja Gradina churches and houses

JUSP Donja Gradina, non-inventoried items

Одлазак логораша у Градину најчешће се завршавао смрћу. Ипак, неколицини је успјело да побјегну са ликвидације. Колико их је успјело у томе – не зна се тачно. Сигурно је само да је у питању мали број. Два нама позната и успјешна бијега одиграла су се 1942. године, са укупно шесторицом преживјелих. Први је бијег Рома Јоке Николића. У прољеће 1942. године, у логор су депортовани Роми са читавог подручја Независне Државе Хрватске.

Мјесто у Доњој Градини гдје је пристајала скела, снимак из 1945. године.

АРСБЛ, Збирка Концентрациони логор Јасеновац

A location in Donja Gradina where the ferry used to dock; taken in 1945

ARSBL, Collection of Jasenovac concentration camp

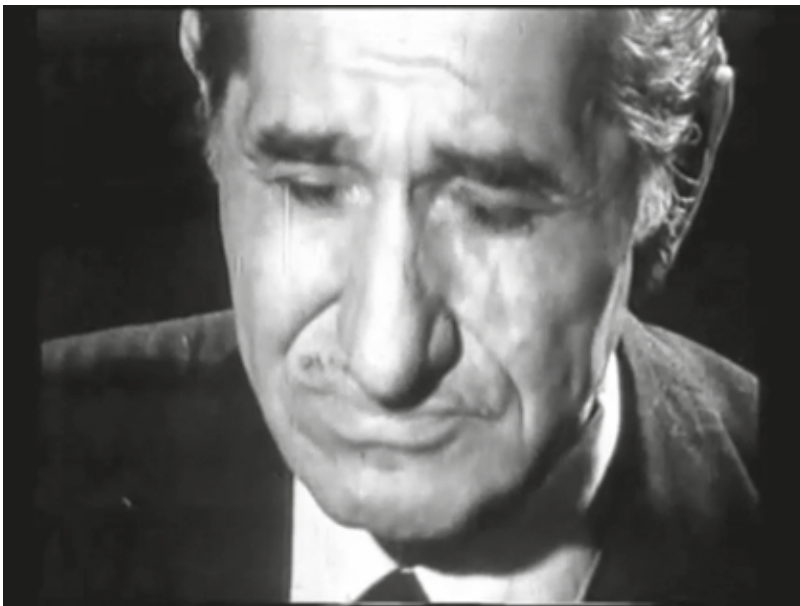
Leaving to Gradina often meant certain death for the detainees. Still, some of them managed to escape the execution but the exact number is unknown. What we do know is that they were only few. The two registered successful escapes took place in 1942 with 6 survivors. The first was Gypsy Joka Nikolić. In spring 1942, all the Gypsies from the Independent State of Croatia were transported to Jasenovac concentration camp.

*Масовна гробница у Доњој Градини.
ЈУСП Доња Градина, неинвентарисано*
*A mass grave in Donja Gradina
JUSP Donja Gradina, non-inventoried items*

По доласку у Јасеновац, старији мушкарци, жене и дјеца одмах су одведени на ликвидацију у Доњу Градину, док су радно способни задржани краће вријеме у логору, и то у посебно ограђеном простору названом Ш-Ц.³³ Сем једне мање групе Рома који су били распоређени у радну групу гробара у Доњој Градини, углавном су сви убијени у прољеће и љето 1942. године. Готово ниједан Ром који је ушао у логор није преживио.

³³ Ш-Ц је ливада у сјевероисточном дијелу логора која је у прољеће 1942. године ограђена бодљикавом жицом. Ознака Ц долази од ријечи „Циган“, јер су Роми били први који су овдје затворени. Овај дио „логора у логору“ постојао је до краја 1942. Посљедње жртве, њих око 160, уморене су глађу (прим. аут.).

Јока Николић, Ром који је успио преживјети ликвидацију у Доњој Градини
Из филма Лордана Зафрановића Крв и пепео Јасеновца из 1983. године.

Joka Nikolić, a Gypsy who managed to survive a Donja Gradina execution
Taken from "Jasenovac blood and ashes" movie by Lordan Zafranovic from 1983

Once they arrived to Jasenovac, the older men, women, and children were immediately executed in Donja Gradina, and those of working age were kept at the camp for a short time in a special enclosure named III-C.³³ Except a small group of Gypsies who were appointed gravediggers in Donja Gradina, all the others were executed in spring and summer 1942. Almost none of the Gypsies who were brought to the concentration camp survived.

³³ III-C is a meadow in north-east part of the camp that was wire-fenced in spring 1942. The C mark comes from Serbian word *Cigani* meaning Gypsies, who were the first detainees there. This „camp within a camp” existed until late 1942. The last victims (around 160) were starved to death (the author’s note).

Јока Николић рођен је 1915. године. Живио је у Шарампову код Чазме, у осмочланој породици. Био је ожењен и имао је једно дијете. У мају 1942. године, у сточним вагонима из Иванић Града, са породицом и сународницима, депортован је у Јасеновац. По доласку у логор, сви су били опљачкани, а затим одведени у III-Ц. Пред јутро су им усташе везале руке на леђима, а затим их скелом превезле преко Саве у Доњу Градину, на једну ливаду гдје су сједили неких двадесетак минута. Након тога су мушкарци добили наредбу да устану и да у групи од по пет крену према ријеци. Јока је доведен до гробнице из које су се чули самртни јецаји. Усташе су наредиле да се сва петорица скину. Одвезали су им руке да би се могли ослободити одјеће. Пошто се Јока први скинуо, морао је потрбушке лећи на земљу.

Тада је настао метеж јер су остала четворица из групе покушала побјећи. Јока је искористио ситуацију и скочио у ријеку. Након пет дана лутања и скривања, успио је на Мославини да нађе партизане, којима се прикључио и са којима је остао до краја рата. Нико од чланова његове породице није се вратио из Јасеновца.³⁴

Други познати бијег десио се након велике њемачко-усташко-домобранске офанзиве на Козару, у љето 1942. године. Десеци хиљада српских сељака – мушкараца, жена и дјеце, са свом покретном имовином, доведени су у усташки логор Јасеновац и његову филијалу у Старој Градишци. Већина их је одмах била убијена, док је дио радно способних, као и нешто раније Роми, био затворен у дијелу логора III-Ц, одакле су ишли на изградњу насипа.

Симо Котур рођен је 1923. године у поткозарском селу Котурови. У вријеме офанзиве на Козару, био је борац у партизанској чети. Пошто није успио да се извуче из обруча на Козари, одведен је са бројним српским становништвом преко Босанске Дубице и Церовљана у јасеновачки логор Циглану. Затворен је у III-Ц, одакле је одлазио на рад на насип или копање земље за циглу на „бајеру“.³⁵ И петнаестогодишњи Михајло Драгаш из поткозарског села Срефлије је са оцем и двојцом старије браће у сточним вагонима возом из Церовљана депортован у логор Јасеновац. Дана 19. септембра 1942. године, Симо и Михајло су из III-Ц, са групом од око 450 Срба, скелом одведени у Доњу Градину. Ту су затворени у двориште Вукића куће, која је била ограђена бодљикавом жицом. Остали су ту два дана, чекајући да гробари заврше са копањем гробница.

34 Joka Nikolić, „Uhvaćen sam kao Giganin“, *Poruke*, 1976, br. 1. (10), god. VII, стр. 4.

35 Глинокоп – мјесто одакле се вадилa земља за циглу. Често је било пуно воде.

Joka Nikolić was born in 1915 and lived in Šarampov near Čazma with a family of eight. He was married and had one child. In May 1942, he was deported with his family and countrymen from Ivanić Grad to Jasenovac on a cattle truck. Once they arrived to the camp, they were robbed and placed at III-C. Early in the morning, the Ustase tied their hands on their backs and transported them across the Sava River on a ferry. They were brought to a meadow in Donja Gradina where they waited about twenty minutes. Then, the men were ordered to stand on their feet and head towards the river in groups of five. Joka was taken to a grave from which he could hear the death agony. The Ustase ordered the five men to undress. They untied their hand so the men could take their clothes off. Joka was the first to undress and he had to lie down on the ground on his stomach.

Then, there was a chaos because the other four tried to escape. Joka took advantage of the situation and jumped into the river. After five days of wandering and hiding, he managed to find partisans in Moslavina and joined them. None of his family members returned from Jasenovac.³⁴

The second registered escape took place in summer 1942 after the great German-Ustase-home-guard Kozara offence. Tens of thousands of Serbian peasants, men, women, and children and their movable assets were taken to Jasenovac concentration camp and its Stara Gradiška facilities. Most of them were executed immediately and some of those of working age were taken to III-C camp section, in which the Gypsies were kept earlier, from which location they were sent to build the embankment.

Simo Kotur was born in 1923 in village of Koturovi in the foot of the Kozara Mountain. During the Kozara offense, he was a member of partisan troops. He did not manage to break the Kozara siege and was taken to Jasenovac Brickyard concentration camp across Bosanka Dubica and Cerovljani along with many members of Serbian population. He was kept at III-C section and was engaged in work on the embankment construction and diggings at “*bajer*”.³⁵ Fifteen-year-old Mihajlo Dragaš from the village of Sreflije was also deported to Jasenovac with his father and two older brothers on a cattle truck from Cerovljani on September 19, 1942. Nevertheless, Simo and Mihajlo were taken together from III-C section to Donja Gradina on a ferry within a group of around 450 Serbs.

34 Joka Nikolić, Uhvaćen sam kao Ciganin, Poruke, p. 4

35 Alumina crater- the site from which they used to dig soil for making bricks. It was often full of water.

Дана 21. септембра, око 16 часова, усташе су донијеле казан са чорбом. Међу људима се проширио глас да је чорба отрована. Међутим, глад је била велика па је око стотину људи јело чорбу, док су је остали непримјетно просули. Три сата касније, они што су јели – умрли су. Око 21 час, усташе су живима покушале везати руке. Свјесни да ће ионако бити убијени, људи су пружили отпор усташама. Настала је борба. Симо, Михајло и још тројица³⁶ успјели су да побјегну и да се докопају обронака Козаре.³⁷

Симо Котур, преживјели из Доње Градине, као војник Југословенске армије.

Власништво Радмиле Котур Момчиловић из Београда

Simo Kotur, a Donja Gradina survivor photographed as a Yugoslav Army soldier

Property of Radmila Kotur-Momcilovic from Belgrade

Симо Котур, стоји у средини, са руским војницима у ослобођеном Београду.

Власништво Радмиле Котур Момчиловић из Београда

Simo Kotur standing in the middle with Russian soldiers after Belgrade liberation.

Property of Radmila Kotur-Momcilovic from Belgrade

³⁶ Они се само именом наводе: Бранко, Ђорђе и Стојан, без презимена (прим. аут.).

³⁷ Radomir Bulatović, н. д., стр. 295–297; Dragoja Lukić, *Rat i djeca Kozare*, Narodna knjiga, Beograd, 1979, стр. 114–115.

There, they were imprisoned in a „Vukić’s house” backyard fenced with the barbed wire. They spent two days in the backyard waiting for the gravediggers to finish the grave. At around 4.00 p.m. on September 21, the Ustase brought in a caldron full of pottage. Soon, a word spread that the pottage was poisoned. Still, the hunger was unbearable so around one hundred people ate it and the others spilled it secretly. Three hours later, the people who tasted the pottage died. At around 9 p.m. the Ustase attempted to wire the hands of the survivors. The people were aware of the fact they were going to die anyway so they fought back. There was a fight. Simo, Mihajlo, and other three men³⁶ managed to fight their way out and reach the Kozara slopes.³⁷

*Михајло Мићо Драгаши, након бијега из Градине, постао је партизански курир.
ЈУСП Доња Градина, неинвентарисано*

*Mihajlo Mico Dragas, after the escape from Gradina he became a partisan courier
JUSP Donja Gradina, non-inventoried items*

36 They are mentioned without the family name: Branko, Djordje, and Stojan (the author’s note).

37 Radomir Bulatović, н.д. стр. 295-297; Dragoja Lukić, Rat i djeca Kozare, p.114-115

Убијање у Доњој Градини трајало је све док је постојао и логор Циглана. У априлу 1945. године, усташе су започеле коначну ликвидацију логора. То је подразумијевало да се убију сви преостали логораша, а да се објекти логора спале и униште до темеља. Ипак, прво је требало прикрити трагове злочина који су починили.

Од логораша су усташе формирале радне групе са задатком да у Градини траже и откопавају гробнице из којих су онда вадиле и спаљивали посмртне остатке јасеновачких жртава. На ложишта, направљена од жељезничких шина, стављали су лешеве, пољивали их нафтом и потом све то палили. Пепео спаљених лешева су најчешће бацали у ријеку Саву. Сваки дан у Градину је ишла нова група логораша јер су они од претходног дана убијани. Одвођење људи и материјала трајало је све до 20. априла, и за то вријеме су се из Градине видјеле четири велике ватре које су даноноћно горјеле.³⁸

Крајем априла 1945. године, усташе су напустиле Јасеновац и Доњу Градину, остављајући логор у рушевинама. Већ у мају се у Градину враћају преживјели становници који су у селу затекли само седам читавих кућа. По неколико породица је тада боравило у једној кући. Поново граде себи куће налазећи грађевински материјал на рушевинама логора Јасеновац.

Чак 388 становника Доње Градине није преживјело рат, а од тог броја 203 становника убијена су у логору Јасеновац. Потпуно су нестале 22 породице.³⁹

38 Motl, Mihovilović, н. д., стр. 67.

39 Antun Miletić, *Ubijeni u koncentracionom logoru Jasenovac*, Gambit, Jagodina, 2011, стр. 540–541; Dušan Samardžija, *Bosanskodubičko područje u NOR-u 1941–1945*, Bosanska Dubica, 1984, стр. 331–337.

Donja Gradina killings lasted as long as the Brickyard concentration camp. In April 1945, the Ustase started the final camp executions. It mean killing the remaining detainees and burning the camp facilities to the ground. Still, it was first necessary to hide the evidence of crime committed.

The Ustase formed working groups which comprised of the detainees with a task to search and dig out the graves in Gradina and then excavate and burn the posthumous remains of Jasenovac victims. The bodies were mounted on a fireplace made of railway bars, drained with oil, and burned. The ash was usually tossed into the Sava River. A new group of detainees was dispatched to Gradina every day because the group from the previous day were executed. The process lasted until April 20 during which time four large 24 hour flames were seen from Gradina.³⁸

In late April 1945, the Ustase left Jasenovac and Donja Gradina leaving the camp in ruins. It was in May that the survivors came back to the village only to find seven houses standing intact. At the time, several families had to occupy a single house. They used the ruins of Jasenovac concentration camp as the construction material for new houses.

388 people from Donja Gradina did not survive the war. 203 were killed at Jasenovac. Twenty-two families were completely wiped out.³⁹

38 Motl, Mihovilović, Zaboravljeni.,н.д. p. 67

39 Antun Miletić, Ubijeni u koncentracionom logoru Jasenovac,Gambit; Jagodina 2011, p.540-541, ; Dušan Samardžija, Bosanskodubičko područje u NOR-u 1941-1945., Bosanska Dubica, 1984, p. 331-337.

Градина 1945–1988. године

Први увиђај на подручју Доње Градине извршила је, 11. маја 1945. године, Окружна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача из Нове Градишке, која је, након увиђаја на простору логора, прешла ријеку Саву. На ливадама гдје је земља свјеже прекопана нашли су пепео и остатке нагорјелих костију, као и девет бачви од нафте. Траг пепела је водио све до обале ријеке Саве.⁴⁰

Према сјећању становника села, подручје гдје се налазе гробнице су у мају и јуну 1945. године чували војници Југословенске армије. Дјеца из села су се провлачила поред страже и играла се рударским вагонетима који су били постављени на пругу уског колосијека. Пруга је била дугачка неколико стотина метара и ишла је од казана, који су се налазили на њеном почетку, па до обале Саве. Непознато им је како и када су вагонети нестали, док су жељезне шине становници уграђивали у темеље својих кућа.⁴¹

Прикупљајући материјал за књигу о логору Јасеновац коју ће објавити 1948. године, бивши логораш Јасеновац др Никола Николић је 1947. обишао Доњу Градину и том приликом сачинио и одређени број фотографија. Др Николић је у Градини видио четири велике ливаде са гробницама дужине од 60 до 80 метара, а ширине до 6 метара. Вегетација на тим мјестима је била доста нижа од оне са стране. На обали Саве нашао је пепео и неизгорјеле људске лобање и пршљенове. Од материјалних, техничких остатака нашао је један трактор, ваљак и казан.⁴²

Ипак, иако се знало за догађаје који су се десили у Доњој Градини, није се приступило њеној заштити и истраживању, већ је све препуштено природи и заборава. Преживјели мјештани села, настављајући живот, обрађују земљу, а материјални остаци које је, како смо већ споменули, затекао др Николић, нестали су. Слично се десило и са остацима логора Циглана на лијевој обали Саве, гдје није сачуван ниједан аутентичан објекат бившег логора. Као да је одговорним властима основна мисао била да ће се уништавањем материјалних трагова сакрити историја.

40 Zemaljska komisija Hrvatske za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, *Zločini u logoru Jasenovac*, Donja Gradina, 2013, стр. 80–81.

41 Изјаве Милана Пјевића, рођеног 1927. године, и Љубана Вукића, рођеног 1932. године, из Градине.

42 Nikola Nikolić, *Jasenovački logor smrti*, Sarajevo, 1975, стр. 420–421.

Gradina 1945-1988

The first inspection in Donja Gradina was run by the County Committee on Identification of Crime Committed by Occupiers and their Abettors from Nova Gradiška on May 11, 1945. After the inspection within the former concentration camp area, the Committee crossed the Sava River. The soil on the meadows was fresh shovelled to reveal ash and residue of burnt bones along with nine barrels of oil. The ash traces lead directly to the Sava.⁴⁰

According to the recollection of locals, former graves had been under the watch of Yugoslav Army in May and June 1945. Children from the village used to pass the guards and play in the mining wagons along the narrow gauge. The gauge was several hundred meters long with a caldron on one side and the Sava on the other. They could not explain how the wagons disappeared as the local people used the rails for their house foundations.⁴¹

Dr Nikola Nikolić, a former Jasenovac detainee, visited Donja Gradina and took some photographs for his book on Jasenovac concentration camp in 1947. The book was published in 1948. On that occasion, doctor Nikolić witnessed four large meadows 60-80 meters long and up to 6 meters wide. The vegetation was much lower in those parts. In addition, he found ash and residues of human skulls and vertebrae on the Sava bank. The remaining machines were only one tractor, a roller, and a caldron.⁴²

Still, despite the public awareness of Donja Gradina events, there was no organized research and preservation and it was left to nature and oblivion. The survivors from the village went on with their lives and kept cultivating the soil, and the remaining machines found by doctor Nikolić were gone. A similar thing happened with the remains of the Brickyard concentration camp on the left Sava bank, and no authentic facility of the former camp was preserved. It seemed the authorities believed that the destruction of material traces could hide history.

40 Zemaljska komisija Hrvatske za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, *Zločini u logoru Jasenovac, Donja Gradina*, 2013., p. 80-81

41 Statements of Milan Pjevic, born in 1927 and Ljuban Vukic born in 1932, both from Gradina.

42 Nikola Nikolić, *Jasenovački logor smrti*, Sarajevo 1975, p. 420-421

*Доња Градина 1947. године, снимљена приликом посјете др Николе Николића.
JUSP Jasenovac, 745: JSV-521/10 OF*

*Donja Gradina photographed upon doctor Nikola Nikolić's visit in 1947
JUSP Jasenovac, 745:JSV-521/10 OF*

Доња Градина 1947. године, снимљена приликом посјете др Николе Николића.

JUSP Jasenovac, 745: JSV-522/10 OF

Donja Gradina, 1947, taken upon the visit of doctor Nikola Nikolic

JUSP Jasenovac, 745:JSV-522/10 OF

Др Николић је ово дрво назвао „крвава дјечија врба“.

JUSP Jasenovac, 745: JSV-527/10 OF

Doctor Nikolic named the tree a “Bloody children’s willow”

JUSP Jasenovac, 745:JSV-527/10 OF

Љубан Крњајић, Мирко Вукић, Стеван Корица, Љубан Вукић са оковима нађеним у Доњој Градини, мај 1945. године.

ЈУСП Доња Градина, неинвентарисано

Ljuban Krnjajić, Mirko Vukić, Stevan Korica, and Ljuban Vukić holding the chains discovered in Donja Gradina, May 1945

JUSP Donja Gradina, non-inventoried items

Доња Градина 1947. године, снимљена приликом посјете др Николе Николића.

JUSP Jasenovac, 745: JSV-523/10 OF

Donja Gradina photographed upon doctor Nikola Nikolić's visit in 1947

JUSP Jasenovac, 745:JSV-523/10 OF

Доња Градина 1947. године, снимљена приликом посјете др Николе Николића.

JUSP Jasenovac, 745: JSV-526/10 OF

Donja Gradina photographed upon doctor Nikola Nikolić's visit in 1947

JUSP Jasenovac, 745:JSV-526/10 OF

Доња Градина 1947. године, снимљена приликом посјете др Николе Николића.

JUSP Jasenovac, 745: JSV-528/10 OF

Donja Gradina photographed upon doctor Nikola Nikolić's visit in 1947

JUSP Jasenovac, 745:JSV-528/10 OF

Рушевине Логора III – Циглана. Потпуно срушена зграда циглане. Фотографију је направио др Николић, 1947. године.

ЈУСП Доња Градина, неинвентарисано

Ruins of Birkyard III concentration camp. The completely demolished brickyard building. A photograph taken by doctor Nikolic in 1947

JUSP Donja Gradina, non-inventoried items

Требало је да прође пуних 15 година од завршетка рата да би се појавила иницијатива за заштиту и истраживање гробница. Иницијатор је био СУБНОР Босанске Дубице, који је у новембру 1961. године спровео скромно истраживање Доње Градине. Без присуства стручњака, 15. новембра су откривене и отворене три масовне гробнице.

Поред скелета, у гробницама су пронађени и лични предмети жртава, што је указало на то да ови људи нису били логораша који такве предмете нису посједовали, јер би по уласку у логор одмах били опљачкани.⁴³

Три године касније, 1964. године, у Доњој Градини су извршена нова истраживања. Поједине гробнице су одмах биле уочљиве због тамније боје траве, док се неке нису могле уочити због тога што је мјештанима села било дозвољено да земљу обрађују у пољопривредне

⁴³ Radomir Bulatović, н. д., стр. 223.

Доња Градина 1947. године, снимљена приликом посјете др Николе Николића.

JUSP Jasenovac, 745: JSV-530/10

Donja Gradina photographed upon doctor Nikola Nikolić's visit in 1947

JUSP Jasenovac, 745:JSV-530/10

It took fifteen years after the war to start an initiative for the mass grave research and preservation. The initiative was started by the SUBNOR of Bosanska Dubica, which ran a small study on Donja Gradina in November 1961. On November 15, three mass graves were revealed without the presence of any experts.

Apart from the skeletons, personal belongings of the victims were found to witness that some of them had not been the detainees. What more, the detainees used to be robbed the moment they entered the camp.⁴³

43 Radomir Bulatović, н.д., p. 223

сврхе. Геодети из Босанске Дубице су раније на карту уцртали контуре сваке пронађене гробнице. Од 9. до 17. јуна 1964. године урађено је бушење на гробницама које су претходно обиљежене или на оним мјестима за која се сигурно знало да су гробнице. Урађено је 130 бушотина на 100 гробница, чиме се добио увид у садржај, дубину и тип гробница. Свака бушотина је обиљежена бројем и дубином, тако да се могу лако пронаћи.⁴⁴

Дио обиљежених гробница у Доњој Градини 1964. године.

R. Bulatović, Koncentracioni logor Jasenovac, Sarajevo, 1990, стр. 237.

A part of located graves in Donja Gradina in 1964

R. Bulatović, Koncentracioni logor Jasenovac, Sarajevo 1990, p.237

44 Izvještaj bušenja na Gradini, JUSP Jasenovac, 745: JSB- 076/10 OF.

Three years later, in 1964, new studies were run in Donja Gradina. Some of the graves were more conspicuous due to a darker shade of grass, whereas some of them were untraceable as the peasants were allowed to cultivate the land. Geodesists from Bosanska Dubica had earlier done the mappings of each discovered grave. Diggings were performed at graves which either had been marked or certainly known of from June 9 to 17, 1964. The total number of diggings was 130 at 100 graves, which provided an insight into the content, depth, and type of graves. Each drill was numerated and the depth was marked in order to track it down more easily.⁴⁴

Откопавање гробнице и Доњој Градини 1964. године

R. Bulatović, н. д., стр. 238.

Grave excavation in Donja Gradina in 1964

R. Bulatović, p.238

44 Izvještaj bušenja na Gradini, JUSP Jasenovac, 745: JSB- 076/ 10 OF

Антрополошка истраживања обављена су у периоду од 22. јуна до 27. јуна 1964. године. Отваране су сонде на мјестима обиљеженим ранијим бушењима. Остаци костију жртава су у већини случајева лежали у нeredу један преко другог, међусобно испреплетени, у различитим положајима и нивоима. Лежали су тако како су пали у јаму. Социјална и етничка структура жртава могла се утврдити на основу личних и употребних предмета пронађених уз скелете у масовним гробницама. Остаци одјеће, обуће, накита и осталих употребних предмета указују на то да ли су жртве биле сеоског или градског поријекла.⁴⁵

Дана 29. и 30. јуна 1964. године урађена је експертиза костура ископаних у Градини. У отвореној сонди на већини нађених лобања видљиви су потпуни и дјелимични преломи. Крупније кости недостају. На дну сонде испод костију и непосредно изнад дна гроба видљиве су црне, бјеличасте и сиве наслаге. Црни слојеви су имали изглед компримираног влажног праха и потичу вјероватно од боје одијела и спојева жељеза из крви. Бјеличаст слој је мастан и резултат је посмртне сапонификације. Сиви слој је зрнаст и то су вјероватно остаци минерала из тијела.⁴⁶

Иако су антрополози на крају свога извјештаја предложили да се наредне, 1965. године, настави започето истраживање, до тога није дошло. Као да није било довољно што су и сама истраживања из 1964. године кратко трајала⁴⁷ па је опет дозвољено да прође више од деценије до наредног истраживања. Од 25. августа до 5. септембра 1976. године, сондажно су се бушила мјеста за која се сумњало да су гробнице. Бушило се ручном бушилицом до дубине од 250 цм. Мјеста која су на основу бушења била сумњива отворана су, и то прво сондом величине 1x1 м. Затим је отвор прошириван у смјеру пружања костију и других остатака. На тај начин је отворено око 50 м² гробница на четири мјеста. Нађени остаци су анализирани. Утврђено је постојање различитих врста озљеда. Најчешће су то улегнућа на лобањама, затиљку или на слепоочницама. Фрактуре су откривене и на дугим костима и ребрима. На основу анализе костију, утврђено је да у тим гробницама доминирају скелетни остаци млађих особа и дјеце.⁴⁸

45 Izvještaj ekipe antropologa o nalazima pri iskopavanju grobnica na Gradini kod Jasenovca, JUSP Jasenovac, 745: JSB-085/10 OF.

46 Izvještaj sudske medicine, JUSP Jasenovac, 745: JSB-078/10 OF.

47 Укупно 15 дана трајало је истраживање 1964. године. Од тога је откривање гробница – бушење трајало девет, а отварање гробница и стручна експертиза шест дана (прим. аут.).

48 Radimir Bulatović, н. д., стр. 267–285.

There was also an anthropological research from June 22 to June 27 1964. The previously marked graves were explored with probes. The skeletons were usually unevenly arranged and tossed one over another in different positions and levels. It seemed as if they had fallen into a pit. The social and ethnic structure of the victims could have been identified by their personal belongings discovered next to the skeletons. The residues of clothes, shoes, and jewellery indicated victims of both rural and urban origin.⁴⁵

On June 29 and 30, 1964, the skeletons dug out in Gradina were professionally examined. The open probes identified either complete or partial fractures on the skulls. The bigger bones were missing. At the bottom of the graves, right below the bones, there was evidence of black, whitish, and grey deposits. The black deposit looked like compressed moist powder and was probably a result of clothes colour and blood iron. The whitish deposit was greasy as a result of post-mortem saponification. The grey deposit was granular representing the body mineral residue.⁴⁶

Despite the suggestions outlined in the report made by anthropologists that the research should have continued in the following year of 1965, it did not happen. The fact that the 1964 research was short seemed not enough⁴⁷ but it also took more than a decade to start a new one. The assumed grave sites were drilled with probes from August 25 to September 5 1976. The drills were mechanical and could reach 250 cm deep. Once the drilling was complete, the suspected locations were then opened by a sons the size of 1x1 meters. Then, the opening was expanded in the direction of bones and other remains. There were finally around 50 m² of open graves at four locations. The posthumous remains were analysed. Different types of wounds were detected, and most frequently those were injuries of skulls, occiputs, and temporal bones. Additional fractures were discovered on long bones and ribs. The analyses confirmed that most graves were dominated by the skeletons of young persons and children.⁴⁸

45 Izvještaj ekipe antropologa o nalazima pri iskopavanju grobnica na Gradini kod Jasenovca, JUSP Jasenovac, 745: JSB- 085/ 10 OF

46 Izvještaj sudske medicine, JUSP Jasenovac, 745: JSB- 078/ 10 OF

47 The 1964 excavations lasted for fifteen days. The drillings took 9 days, and the excavations and expertize took 6 days (the author's note)

48 Radomir Bulatović, н.д. p. 267-285

Преглед гробнице под надзором антрополога, 1964. године.

R. Bulatović, н. д., стр. 237.

Grave inspection under the expert supervision in 1964

R. Bulatović, p.237.

Доња Градина 1964. године. Након анализе кости су враћене у гробницу.
ЈУСП Доња Градина, неинвентарисано

Donja Gradina 1964; After the analysis, the bones were placed back to the graves
JUSP Donja Gradina, non-inventoried item

Гробница у Доњој Градини 1964. године.

ЈУСП Доња Градина, неинвентарисано

Donja Gradina grave in 1964

JUSP Donja Gradina, non-inventoried items

*Предмети жртава нађени у гробници.
ЈУСП Доња Градина, неинвентарисано*
*Victims' personal belongings discovered in a grave
JUSP Donja Gradina, non-inventoried items*

*Обућа и предмети нађени у гробници.
ЈУСП Доња Градина, неинвентарисано*
*Clothes and items discovered in a grave
JUSP Donja Gradina, non-inventoried items*

***Гробница у Доњој Градини.**
JUSP Jasenovac, неинвентарисано*

***A grave in Donja Gradina**
JUSP Jasenovac, non-inventoried items*

*Гробница у Доњој Градини.
JUSP Jasenovac, неинвентарисано*
*A grave in Donja Gradina
JUSP Jasenovac, non-inventoried items*

*Гробница у Доњој Градини.
JUSP Jasenovac, неинвентарисано*

*A grave in Donja Gradina
JUSP Jasenovac, non-inventoried items*

Десет година касније, 1986. године, радници Спомен-подручја Јасеновац су у Доњој Градини отворили једну гробницу. Кости и дијелове костију су запаковали у 10 лимених сандука и послали на анализу у Завод за судску медицину и криминалистику Медицинског факултета Свеучилишта у Загребу. Чланови Завода који су извршили преглед и анализу костију⁴⁹ утврдили су да се у сандуцима налазе скелетни остаци 152 особе. Тридесет седморо су били мушкарци, 51 жена, једанаесторо дјеце, док се у 53 случаја пол није могао утврдити. Старосна доб се могла само угрубо процијенити – 86 млађих особа, 15 особа средње животне доби, 12 особа у позним животним годинама, једанаесторо дјеце, док се у 28 случајева старосна доб није уопште могла утврдити.

На 58 прегледаних лобања са сигурношћу су утврђени трагови прелома настали као посљедица ударца тврдом предметом. Једна лобања је у потпуности сачувана, са потпуно очуваним мозгом. У ткиву мозга и у можданим коморама нађени су трагови крварења, а трагови врло обилног крварења нађени су између кости десне стране свода лобање и мозга. Ово крварење вршило је притисак на мозак, што је представљало непосредан узрок смрти. Особа којој је припадала наведена лобања озљеду је задобила ударцем у тјемени затиљни дио, и то ударцем неким тупим тврдом предметом. Према количини крварења између костију десне стране лобање и мозга, са сигурношћу се може тврдити да је та особа након озљеђивања живјела још неко вријеме, најмање 2–5 сати. У конкретном случају, радило се о жени млађе животне доби.⁵⁰

49 Анализу су радили проф. др Душан Зечевић, доц. др Јосип Шкавић, др Давор Стриновић, др Стјепан Гусић и др Милован Кубат.

50 ЈУСП Доња Градина, неинвентарисано.

It was ten years later in 1986 that the workers from Jasenovac Memorial Center opened another mass grave in Donja Gradina. The bones and bone residues were packed in 10 metal boxes and sent for further analyses to the Forensic Medicine Institute at the Faculty of Medicine, University of Zagreb. At the Institute, the experts ran the analyses⁴⁹ of bones, which confirmed that the boxes contained skeletons of 152 people. Among those, 37 were men, 51 were women, 11 were children, and 53 were impossible to identify. The age could only be roughly estimated, so 86 were the young, 15 people were of middle age, 12 were the elderly, 11 were children, and the age of 28 skeletons could not be traced.

There was an utmost certainty that fractures detected on 58 examined skulls were caused by solid objects. One skull was fully preserved along with the brain. The brain tissue and brain chambers revealed traces of haemorrhage, and abundant bleeding was discovered between the right bones of the skull and the brain. The bleeding forced pressure onto the brain, which was believed to have been the direct cause of death. The victim suffered an injury in the occiput imposed by a blunt hard object. According to the amount of bleeding between the right skull bone and the brain, the victim had lived at least 2-5 hours after the injury. In this specific case, the victim was a young woman.⁵⁰

⁴⁹ The analyses were run by prof dr Dušan Zečević, docent dr Josip Škavić, dr Davor Strinović, dr Stjepan Gusić, and dr Milovan Kukobat.

⁵⁰ JUSP Donja Gradina, non-inventoried item

Фотографски прилог са анализе 1986. године.

ЈУСП Доња Градина, неинвентарисано

Photograph taken upon the 1986 analysis

JUSP Donja Gradina, non-inventoried items

*Фотографски прилог са анализе 1986. године, сачувани мозак жртве.
ЈУСП Доња Градина, неинвентарисано*

*Photograph taken upon the 1986 analysis, the preserved victim's brain
JUSP Donja Gradina, non-inventoried items*

До меморијала

Средином педесетих година, бивши логораши и потомци јасеновачких жртава спонтано су се почели окупљати на простору некадашњег логора Циглана. То је довело до тога да општинска организација СУБНОР-а из Јасеновца обиљежи простор логора уз помоћ дрвених ознака с натписима на мјестима на којима су се налазили важнији објекти. Организована борба за уређење и изградњу меморијала посвећеног жртвама јасеновачких логора започела је 1958. године у Београду, оснивањем удружења које је окупљало преживјеле логораше. У идућој деценији, 1966. године, направљен је споменик, а 1968. отворен је Меморијални музеј и формирано Спомен-подручје Јасеновац.⁵¹

*Идејна скица маузолеја у Доњој Градини из 1952. године, по нацрту бившег логораша др Николе Николића.
R. Bulatović, н. д., стр. 446–447.*

*The sketch of Donja Gradina mausoleum from 1952 designed by doctor Nikola Nikolic, a former detainee
R. Bulatović, p.446-447*

⁵¹ Motl, Mihovilović, н. д., стр. 801, 802.

A road to a memorial

In mid 1950s, former detainees and victims' descendants spontaneously started to gather at the former Brickyard concentration camp location. The gathering prompted the municipal organization of SUBNOR from Jasenovac to indicate the camp area with wooden signs designating major facilities. An organized initiative for the construction of a memorial centre to honour Jasenovac victims started in Belgrade in 1958 as the survivors built in 1966, and the Memorial museum and the Memorial centre opened in 1968. from the concentration camp founded their own association. The monument was built in 1966, and the Memorial Museum and Centre opened in 1968.⁵¹

*Прво уређење Доње Градине.
Власништво Љубана Вукића из Доње Градине
The first arrangement of Donja Gradina
Property of Ljuban Vukic, a Donja Gradina resident*

⁵¹ Motl, Mihovilović, н.д.,р. 801, 802

У Доњој Градини је у периоду од 1961. до 1965. године ужа зона масовних гробница уређена акцијом Републичког одбора Савеза бораца. Ниво уређења је обухватио најнужније радове на обиљежавању до тада откривених масовних гробница, дјелимичним ограђивањем комплекса те изградњом стаза унутар подручја гробница.⁵² Гробна поља су ограђена жицом, што ће у новом концепту уређења бити одбачено као неприхватљиво. Уређење Доње Градине је започело 1975. године, када је „Законом о изградњи и финансирању“ проглашена за Спомен-подручје којим је утврђена ужа зона меморијала.⁵³

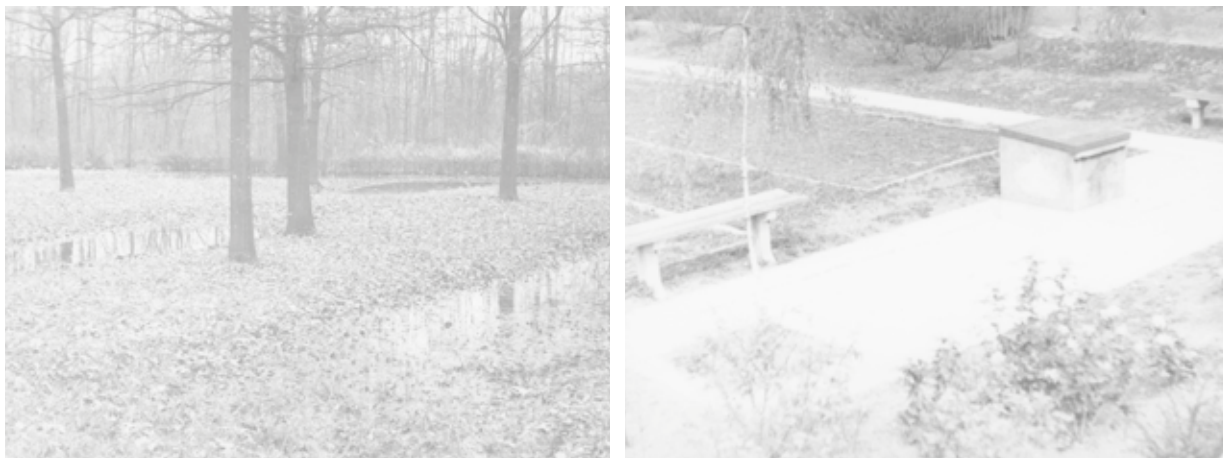

*Прво уређење Доње Градине.
Власништво Милана Пјевића из Доње Градине
The first arrangement of Donja Gradina
Property of Milan Pjevic, a Donja Gradina resident*

⁵² JUSP Jasenovac: A-745: JSB, неинвентарисано.

⁵³ Službeni list SR BiH br. 13/75.

The Republic Board of Veterans organized the narrow zone of mass graves from 1961 to 1965. The organization covered only the basic designation of discovered mass graves, the zone was partially fenced, and a path was paved within the Memorial centre.⁵² The graves were wire-fenced but this idea was later abandoned due to a new concept of arrangement. Donja Gradina Memorial Center was initiated in 1975 as a new *Law on Construction and Financing* defined the memorial zone.⁵³

Прво уређење Доње Градине.
АРСБЛ, Збирка Концентрациони логор Јасеновац
The first arrangement of Donja Gradina
ARSBL, Jasenovac concentration camp collection

52 JUSP Jasenovac : A- 745: JSB, non-inventoried item

53 Službeni list SR BiH, broj 13/75

Авио-снимак Доње Градина прије експропријације земљишта.

ЈУСП Доња Градина, неинвентарисано

Air footage of Donja Gradina prior to land expropriation

JUSP Donja Gradina, non-inventoried item

Наредне године је усвојен и Програм уређења. Њиме нису предвиђене никакве реконструкције, уз објашњење да „**концепција евентуалне рестаурације или тоталне реконструкције онемогућује квалитете које пружа умјетничка имагинација савременијег израза, а који на пољу меморијалног обиљежавања нису ни издалека искориштени**“.⁵⁴ Године 1977. започела је експропријација приватног земљишта и рјешавање имовинско-правних односа те је утврђена шира зона меморијала.⁵⁵

⁵⁴ Program uređenja Spomen-područja Donja Gradina, Sarajevo, 1977, стр. 37.

⁵⁵ JUSP Jasenovac: A-745: JSB, неинвентарисано.

*Прво уређење Доње Градине.
АРСБЛ, Збирка Концентрациони логор Јасеновац
The first arrangement of Donja Gradina
ARSBL, Jasenovac concentration camp collection*

The Organization programme was adopted the following year. It did not imply any reconstruction as „*the concept of possible restoration or complete reconstruction disabled a high-quality modern artistic imagination, which had not been addressed yet within the field of memorial centres*“.⁵⁴ The expropriation of private land and clarification of legal ownerships started in 1977 so a wider memorial zone was defined.⁵⁵

⁵⁴ Program uređenja Spomen područja Donja Gradina, Sarajevo, 1977, p. 37

⁵⁵ JUSP Jasenovac : A- 745: JSB non-inventoried item

Године 1979. спроведен је југословенски конкурс за архитектонско-урбанистичко решење Спомен-парка и музеја Доња Градина. Усвојено је рјешење академског кипара из Марибора проф. Славка Тихеца, који је 1982/1983. године детаљно разрадио идејно скулптурно-архитектонско и просторно рјешење за објекте меморијала, масовне гробнице и обиљежавање мјеста гдје је пристајала скела.⁵⁶

На основу Друштвеног договора о изградњи и управљању СП Јасеновац из 1983. године, Доња Градина је укључена у јединствено Спомен-подручје Јасеновац, чиме је регулисано јединство Спомен-подручја Доња Градина и Спомен-подручја Јасеновац.⁵⁷

До половине септембра 1987. године, уређен је простор површине 117 хектара. Дотадашњи називи гробних поља, који су представљали слова алфабета, замијењени су новим неутралним називима који садрже карактеристике локалитета у смислу њиховог визуелног доживљаја, опште атмосфере, дрвећа или по стаништима животињских врста.⁵⁸

Спомен-подручје Доња Градина званично је отворено за посјетиоце 22. априла 1988. године. Повод је била манифестација „Сусрет младих“, којом се сваке године обиљежавао пробој логораша из логора Јасеновац 22. априла 1945. године. Те године, манифестација, на којој се окупљају преживјели логораша, омладина, борци и грађани из цијеле Југославије, одржана је у Доњој Градини. Од тада је Доња Градина службено у програму обиласка Спомен-подручја Јасеновац, а стручни радници, водећи посјетиоце у Градину, често су истицали да „ко није био у Градини није видио Јасеновац“.⁵⁹

Распадом Југославије, и Спомен-подручје Јасеновац се распало и подијелило географски и административно на двије самосталне институције: Спомен-подручје Јасеновац у Републици Хрватској и Спомен-подручје Доња Градина у Републици Српској, Босна и Херцеговина.

56 JUSP Jasenovac: A-745: JSB, неинвентарисано.

57 Službeni list SR BiH br. 36/83.

58 JUSP Jasenovac: A-745: JSB, неинвентарисано.

59 JUSP Jasenovac: A-745: JSB, неинвентарисано.

In 1979, there was a public contest in order to find an architectural solution for Donja Gradina Memorial Park and Museum. The contest was won by Professor Slavko Tihec, a professional sculptor from Maribor, who designed the memorial facilities and sculptures to indicate mass graves and the point at which the ferry moved along the Sava bank in 1982/1983.⁵⁶

In line with the Social Agreement on construction and management of SP Jasenovac from 1983, Donja Gradina became a part of Jasenovac Memorial zone. This document regulated both Jasenovac and Donja Gradina memorial zones.⁵⁷

Up to mid-September 1987, 117 hectares of land had been organized and attended. The earlier alphabetic grave signs were replaced with new neutral signs with the location features, which covered a new visual statement, general atmosphere, trees, or animal species habitats.⁵⁸

Donja Gradina Memorial centre officially opened for visitors on April 22, 1988. The direct cause for the opening was the Youth Days event, which marked the outbreak of Jasenovac detainees from April 22, 1945. It was in 1988 that the Youth Days event took place in Donja Gradina. Furthermore, the event gathered people from all over Yugoslavia, including the camp survivors, the young, and the war veterans. Ever since then, Donja Gradina had officially become a part of Jasenovac, and the welcoming experts used to say that “if you did not to Donja Gradina, you did not see all of Jasenovac.”⁵⁹

As Yugoslavia broke-up, Jasenovac Memorial centre split into two geographical and administrative units: Jasenovac memorial in the Republic of Croatia and Donja Gradina memorial in the Republic of Srpska, Bosnia and Herzegovina.

56 JUSP Jasenovac : A- 745: JSB non-inventoried item

57 Službeni list SR BiH broj 36/83

58 JUSP Jasenovac : A- 745: JSB non-inventoried item

59 JUSP Jasenovac : A- 745: JSB non-inventoried item

Неколико локалитета

У ужој зони Доње Градине откривено је и уређено девет гробних поља са 105 масовних гробница. Свако гробно поље је обиљежено гранитном плочом са подацима о имену и површини гробног поља, броју гробница и њеним димензијама. На подручју меморијала налази се и једна костурница, у коју су положене кости које су пронађене у приобаљу ријеке Саве. На гранитној плочи стоји информација да су, због ниског водостаја 1983. и 1985. године, у обалама Саве у Доњој Градини нађене кости јасеновачких жртава. Године 1983. пронађене су кости 92 логораша, а 1985. године, са истог локалитета, извађени су и у костурницу пренесени остаци више од 200 логораша.

И други локалитети у Спомен-подручју Доња Градина обиљежени су на сличан начин. Основна информација се налази на гранитној плочи у виду текста који је понекад изузетно тешко прочитати, зависно од угла под којим сунце обасјава плочу.

*Новљански вјесник од 10. децембара 1985. године.
Novljanski vjesnik from December 10, 1985*

Several locations

Within the narrow Donja Gradina zone, nine grave fields were detected comprising of 105 mass graves. Each grave field was marked with granite boards stating names and surface of each grave field, the number of graves, and the dimensions. Within the Memorial centre, there is also a crypt, in which bones found along the Sava bank were laid. The granite board states that due to low water level in 1983 and 1985, bones of Jasenovac victims were detected along the Sava River bank in Donja Gradina. In addition, 92 skeletons were found in 1983, and 200 more were detected in 1985 after which they were transferred to the crypt.

Other locations in Donja Gradina were marked in a similar manner. The basic information is actually a text written on a granite board but it is sometimes difficult to read it depending on the sunlight.

*Новљански вјесник од 10. децембара 1985. године.
Novljanski vjesnik from December 10, 1985*

Кућа Пера Вукића

Једна од неколико кућа у Доњој Градини које усташе нису запалиле била је Вукића кућа. Налазила се у непосредној близини ријеке Саве и мјеста гдје је пристајала скела која је из Јасеновца довозила логораше. Њен власник био је Перо Вукић, рођен 1885. године. Био је ожењен двије године млађом Стојом, са којом је имао троје дјеце: сина Уроша, рођеног 1918, и кћерке Мару и Савку, рођене 1925. и 1928. године. У јануару 1942. године, породица је побјегла на Козару, гдје се Урош прикључио партизанима. Након њемачко-усташко-домобранске офанзиве на ову планину, у љето 1942, цијела породица је одведена према Босанској Дубици. Урош је ту убијен, док је остатак породице упућен према логору у Јасеновцу. Мајка и кћерке су убијене у логору Стара Градишка, док је Перо из Јасеновца депортован у логор Земун. Дана 28. августа 1942. у Јасеновац је из Земуна стигла жељезничка композиција са око пет хиљада логораша, који су истог дана одведени у Доњу Градину и убијени. На основу сјећања логораша др Николе Николића, који је у логору био од јула 1942. до фебруара 1943. године, сазнајемо да је и Перо Вукић био у том транспорту и да је убијен у родном селу.⁶⁰

Кућу и двориште су усташе оградили бодљикавом жицом и кућу користиле као мучилиште. Унутар жице, депортовани људи су сједили и чекали, не знајући да се за њих копају гробнице и да проводе посљедње часове свога живота. Према опису преживјелих Симе Котура и Михаила Миће Драгаша, у ово двориште је могло стати око 400 људи, а жица је била висока око два метра и допирала је до крова куће. У јануару 1943. године, у ову кућу је затворено тридесетак логораша осуђених на смрт глађу. Врата и прозори су заковани дебелим даскама. Истога дана, око 4 сата поподне, предвођени Радивојем Муњином, логораша су провалили из куће и напали усташе. Борба је трајала око пет минута. Сви логораша су убијени.⁶¹

60 Nikola Nikolić, н. д., стр. 61–65.

61 Радивој Василија Муњин рођен је 9. јануара 1911. у Србобрану. Завршио је нижу школу Војне академије Војске Краљевине Југославије. У априлском рату, као капетан II класе, истакао се у борби против италијанских јединица у Херцеговини. Дана 22. септембра 1941. у Сарајеву добија чин домобранског сатника. Због сарадње са комунистима у Сарајеву и сукоба са Јуром Францетићем, ухапшен је 9. јуна 1942. године и спроведен у логор Јасеновац. Жупска редар-

House of Pero Vukić

One of few houses in Donja Gradina that were not set to fire is the “Vukić’s house”. It stood in the vicinity of the Sava River and the spot where the ferry loaded with detainees used to dock. The house owner was Pero Vukić, born in 1885. He had a two year younger wife Stoja and three children: son Uroš (born 1918), daughter Mara (1925), and daughter Savka (1928). In January 1942, the family fled to Kozara Mountain and Uroš joined the partisans. After the 1942 German-home guard offense in Kozara, the whole family was taken to Bosanska Dubica. Uroš was murdered immediately and the others were taken to Jasenovac concentration camp. The mother and two daughters were killed in Stara Gradiška concentration camp, and Pero was deported from Jasenovac to Zemun concentration camp on August 28, 1942. Trains came from Zemun to Jasenovac with around 5.000 detainees, all of which were transferred to Donja Gradina the same day and killed. According to Doctor Nikola Nikolić, a former detainee who was at the camp from July 1942 to February 1943, Pero Vukić was one of those detainees and he was killed in his home village.⁶⁰

The Ustase wire-fenced the house and the yard and used it as an execution spot. The detainees used to wait within the wire fence not knowing that graves were being dug for them and that they were living the last minutes of their lives. According to Simo Kotur and Mihail Mićo Dragaš, former detainees, the yard could place around 400 people and the wire fence was around 2 meters high and reached the house roof. In January 1943, thirty detainees were brought into the house to starve to death. The door and windows were sealed with wooden boards. Around 4.00 p.m. the same day, the detainees led by Radivoje Munjina managed to break out from the house and attack the Ustase. The struggle lasted for five minutes and all the detainees were killed.⁶¹

60 Nikola Nikolić, p. 61-65

61 Radivoj Vasilije Munjina, born in Srbobran on January 9, 1911. He completed the Kingdom of Yugoslavia Military Academy and fought against Italian units in Herzegovina as a second captain. On September 22, 1941 he was appointed home-guard captain but due to his cooperation with communists and a dispute with Juro Francetic, he was arrested and taken to Jasenovac concentration camp on June 9, 1942. Sarajevo parish political department issued the following certificate on August 30, 1943: „Upon the request of Margita Munjin from Sarajevo we hereby confirm that the husband of the nominee died in Jasenovac concentration camp on January 14, 1943...” Antun Miletić, н.д., vol. 2, p. 718; Nikola Nikolić, p. 334-341.

Фотографија Вукића куће, 20. априла 1947. године.

JUSP Jasenovac 745: JSV-532/10 OF

A photograph of "Vukić's house" taken April 20, 1947

JUSP Jasenovac 745: JSV-532/10 OF

ствена област – Политички одсјек Сарајево издала је 30.8.1943. године следећу потврду: „На молбу Муњин Маргите из Сарајева, потврђује се од стране ове Области, да је супруг горе именоване Радивоје Муњин преминуо у сабирном логору Јасеновац дне 14.1.1943. године...“ (Antun Miletić, н. д., књ. 2, стр. 718; Nikola Nikolić, н. д., стр. 334–341).

Мјесто гдје се налазила кућа Пере Вукића. Снимљено 1981. године.

Власништво Љубана Вукића

A former location of "Vukić's house" taken in 1981

Property of Ljuban Vukić

О изгледу Вукића куће, али и о начину на који су усташе људе одводиле на стратиште сазнајемо и из свједочанства Салиха Расуловића. Он је, као логораш, у прољеће 1943. године радио на оправци ове куће. Она је имала двије просторије, а иза је била дозидана једна соба коју је он назвао „куварница“. Испред куће су људима руке везане појединачно на леђима, а онда би четири човјека жицом била повезана кроз лактове. Тако су одвођени на ископане гробнице, гдје су убијани, а да се уопште није чуо ниједан пуцањ.⁶² И др Николић је споменуто кућу описао као малу приземницу са земљаним подом. Кућа је имала просторију величине 4 пута 5 метара, огњиште и „смочницу“, која је уз кућу била накнадно дозидана. Двориште је имало неколико шљива и било је ограђено бодљикавом жицом.

Дана 20. априла 1947. др Никола Николић је обишао Јасеновац и Доњу Градину и том приликом је фотографисао Вукића кућу, оставивши нам тако њену једину фотографију.⁶³

Најкасније 1957. године, кућа је, због грађевинског материјала, срушена, док су још раније становници Доње Градине однијели бодљикаву жицу, коју су искористили да ограде простор у којем су држали своју стоку.

Мјесто гдје се налазила Вукића кућа налази се у сјеверозападном дијелу Спомен-подручја и обиљежено је земљаном хумком.⁶⁴ Поред хумке се налази гранитна плоча, на којој је написано:

„Након што је цијело село Доња Градина ликвидирано, а његови мјештани, који нису стигли да оду у партизане или избјегну, побијени, у Вукића кући, која се овдје налазила, боравили су усташки кољачи, извршавајући налоге за ликвидацију хиљаде и хиљаде заточеника. Доња Градина, највећи локалитет јасеновачког логора, претворена је тако у мјесто на коме су логорашии у најгрозоморнијим мукама завршавали своје посљедње путовање.“

62 Salih Rasulović, „Ni danas mi mnogo toga nije jasno“, у: *Riječi koje nisu zaklane* 2, Jasenovac, 1975, стр. 66.

63 Nikola Nikolić, н. д., стр. 418–419.

64 На исти начин су у СП Јасеновац обиљежена мјеста гдје су се некада налазили објекти логора (прим. аут.).

Salih Rasulović witnessed the appearance of the “Vukić’s house” and the manner in which the Ustase brought people to scaffold. Having been a detainee, he worked on the house reconstruction in spring 1943. It had two rooms and another room, was built in the back to which they referred as “kitchen room”. In front of the house, they used to tie people’s wrists individually and then wire their elbows in groups of four. Later, the detainees were taken to graves and killed without a single shot having been heard.⁶² Doctor Nikolić also mentioned the house and described it as a small ground floor house with an adobe floor. It had a 4×5 meters room, a hearth, and a “pantry” that was later built. There were several plum trees in the yard and the barbed wire was around it.

On April 20, 1947 doctor Nikolić visited the Jasenovac and Donja Gradina and took photographs of the “Vukić’s house”. It has been the only photograph ever since.⁶³

By 1957, the house was demolished due to construction materials, and the wire had been earlier collected by locals in order to make fence for cattle enclosures.

The “Vukić’s house” is located in north-west part of the Memorial Center and it is designated by a tumulus.⁶⁴ Next to the tumulus, there is a granite board which reads:

„After the whole of Donja Gradina population had been executed and the locals who did not manage to escape or join partisans were killed, it was here in Vukić’s house that the Ustase butchers spent their days killing thousands and thousands of detainees. Donja Gradina, the largest Jasenovac concentration camp location, became a place where the detainees ended their life journey suffering the utmost pain.”

62 Salih Rasulović, Ni danas mi mnogo toga nije jasno, u: Riječi koje nisu zaklane 2, Jasenovac, 1975., p.66

63 Nikola Nikolić, p. 418-419

64 Former camp facilities were denoted in the same manner as they had been in Jasenovac Memorial (the author’s note)

Гранитна плоча и хумка којом је означено мјесто гдје се налазила Вукића кућа.

ЈУСП Доња Градина, неинвентарисано

A granite board and the tumulus which designated the location of "Vukić's house"

JUSP Donja Gradina, non-inventoried item

Тридесетак метара источније, поред још једног локалитета видљивог у конфигурацији земљишта, налази се још једна гранитна плоча са текстом:

„Свиरेпо мучење логораша вршено је у прихватном логору који је био лоциран на овом мјесту, у непосредној близини Вукића куће. У простор ограђен бодљикавом жицом усташе су, прије ликвидације, затварале велике групе људи, жена, дјеце и изнемоглих старца. Кољачи су над заточеницима примјењивали најбруталније методе мучења.“

*Двориште Вукића куће, данас познато као „Прихватни логор“.
ЈУСП Доња Градина, неинвентарисано
The backyard of “Vukić’s house” known as a „reception camp”
ЈУСП Donja Gradina, non-inventoried item*

Thirty meters further east, next to another location there is a different granite board that reads:

„It was also here, in a reception camp in the vicinity of Vukić’s house that the detainees were brutally tortured. Prior to execution, the Ustase used to place large groups of men, women, children, and the elderly into the wire-fenced enclosure. The butchers exercised the most abysmal torture methods on the detainees.”

„Топола ужаса“

Један од ријетких аутентичних остатака логора Циглана јесте „топола ужаса“, која се налази на ушћу ријеке Уне у ријеку Саву. Према легенди, будући српски краљ Петар Карађорђевић је на том мјесту прешао ријеку Саву да би учествовао у устанку против турске власти 1875–1878. године. У част том догађају, неко је на том мјесту посадио дрво тополе. На тополи су усташе вјешале и мучиле људе. Жртву би често објесили тако да остане у животу што је могуће дуже, како би се што више патила. Са те су се тополе чули јауци и уздаси, те су је логораши назвали „тополом уздаха“.

Године 1978. топола се срушила, а наредне године је конзервисана. Стабло је било готово потпуно иструлило изнутра, па је посебним солима заштићено од труљења. Ти третмани су се понављали сваке године, да би 1986. године стабло било балзамовано безбојном синтетичком смолом.

Приликом припреме за конзервацију, стручњаци Завода за заштиту културно-историјског и природног наслеђа су у њеном стаблу пронашли четири велика ручно кована клина.⁶⁵

Текст на гранитној плочи гласи:

„Топола ужаса“ представља један од најстрашнијих симбола Градине и цијелог Јасеновца. Под тополом и на њеном стаблу вршено је свирепо вјешање и приређиване нечувене кољачке сеансе. У току вјешања, жртве су мучене на најсвирепији начин, због чега си логораши ово дрво назвали „стабло мучења“. Посве иструлило изнутра, стабло се 1978. године срушило, након чега су подузете мјере за његову заштиту и презентирање.“

65 Radomir Bulatović, н. д., стр. 158–159.

The Poplar tree of horror

The Poplar of horror located at the delta of the Una and Sava rivers is one of few remains of the Brickyard concentration camp. The legend says it was here that Petar Karadjordjevic, a Serbian king, crossed the Sava River in order to participate in a rebellion against the Ottomans in 1875-1878. To honour the occasion, somebody planted a poplar tree there. It was on the same poplar tree that the Ustase used to hang and torture people. A victim was usually hanged and left to live as long as possible in order to suffer more pain. At the time, one could here screams and sighs coming from the tree so the detainees used to call it a “poplar tree of sighs”.

In 1978, the tree collapsed and it was conserved the following year. It was almost completely rotten from the inside so they used special salts to prevent further decay. It repeated every year until 1986 as they embalmed it with a colourless synthetic rosin.

As the experts from the Institute for Protection of Cultural, Natural, and National heritage were preparing the tree for conservation, they discovered four large handmade malleable wedges inside the trunk.⁶⁵

The text on the granite board reads:

„The poplar tree of horror” represents one of the most dismaying symbols of Gradina and Jasenovac. It was under this tree that outrageous butchery of humans and truculent hangings took place. During the hanging, victims were tortured in a most cruel manner so the detainees named it a “tree of torture”. As it was fully rotten on the inside, the tree collapsed in 1978, and afterwards measures were taken to protect it. “

65 Radomir Bulatović, p.158- 159

„Топола ужаса“

JUSP Доња Градина, неинвентарисано

The poplar tree of horror

JUSP Donja Gradina, non-inventoried item

Топола ужаса“ 1978. године.
АРСБЛ, Збирка Концентрациони логор Јасеновац
The poplar tree of horror taken in 1978
ARSBL, Jasenovac concentration camp collection

„Топола ужаса“ након конзервације.
Власништво Љубана Вукића из Доње Градине
The poplar tree of horror upon the conservation
Property of Ljuban Vukić, a Donja Gradina resident

Творница сапуна

У Доњој Градини се налазе три казана, три поклопца, посуда високог притиска са поклопцем, сепаратор. Смјештени су на отвореном простору, на гробном пољу „Тополе“. Према сјећању мјештана Доње Градине, по повратку у село 1945. године, затекли су 12 челичних казана, посуду високог притиска, сепаратор, ускотрачну пругу са два крака, која је ишла до ријеке Саве, као и цистерну дугу 12, а високу 2 метра. Слично као и остали, и ови материјални остаци нестали. Један од казана, тј. посуда високог притиска, 1988. године се налазио у Музеју револуције Босне и Херцеговине⁶⁶ у Сарајеву, одакле је пренесен у Спомен-подручје. Остали изложени казани и поклопци пронађени су у селима око Доње Градине 1988. године.

Проналажење сапунасте масе у појединим гробницама, комадићи куваних костију, скелетни остаци којима су недостајале поједине дуге кости наводе на закључак о кувању дијелова људског тијела у производњи сапуна. О томе нема никаквог трага у сачуваним документима усташке провенијенције, али треба узети у обзир да су усташе два пута уништиле документа настала у логору – први пут 1943, а други пут 1945. године.

Једини писани траг о усташкој намјери производње сапуна оставио нам је бивши логораш Фуад Мицић, инжењер хемије. Он је у Јасеновацу био заточен петнаест мјесеци, од 7. маја 1942. до средине 1943. године. Погинуо је 6. априла 1945. године у борбама за ослобођење Сарајева. У сјећањима која је написао након изласка из логора, навео је да су усташе у логору окупиле логораше којима је хемија била занимање.

Наредили су им да направе екстрактор за кости, не наводећи сврху такве направе. Он је написао да је сватио њихову намјеру да од дијелова тијела убијених производе сапун. Након неколико мјесеци рада, екстрактор је у мају 1943. године био направљен, а инж. Мицић је убрзо добио канту течне масти на анализу и мишљење да ли се из те сировине може производити сапун. Његов одговор је био да се наведена маст не може директно употријебити за сапун јер је онечишћена и смрди, а за њено прочишћавање и рафинисање би требало да се

⁶⁶ Данашњи Хисторијски музеј (прим. аут.).

Soap factory

There are three caldrons, three lids, a high-pressure vessel, and a separator in Donja Gradina. They are positioned in an open space next to the “poplar tree” graves. According to Donja Gradina residents who returned to the village in 1945, they discovered 12 steel caldrons, a high-pressure vessel, a separator of a two siding narrow-gauge that led down to the Sava River, and a tank 12 m long and 2 m high. Similar to other remains, those material residues also disappeared. One of the caldrons, i.e. high-pressure vessels, was kept at the Museum of Revolution of Bosnia and Herzegovina⁶⁶ in Sarajevo in 1988 but it was later transferred to the Memorial centre. Other exhibited caldrons and lids were found in Donja Gradina in 1988.

The discovery of soapy materials in some graves, pieces of boiled bones, and skeletons missing some large bones all imply that parts of human bodies were used in soap production. Nevertheless, there are no traces of it preserved in the Ustase documentation but we should take into account the fact that the camp documentation was destroyed twice, i.e. in 1943 and 1945.

The only written trace of the Ustase intention of soap production out of human bodies was provided by Fuad Midzic, a former detainee and a chemistry engineer. He had been imprisoned in Jasenovac for fifteen months, from May 7, 1942 until mid-1943. He was killed in April 6, 1945 during Sarajevo bombardment. According to his memory written down after he left the camp, the Ustase gathered the detainees who had any knowledge of chemistry.

They were ordered to make bone extractor without having been told the purpose. He wrote down that he realized their intention to use body parts for soap production. After a few month’s work, the extractor was finally finished in May 1943. Engineer Midzic was provided with a can of liquid fat in order to analyse it and give his opinion on whether it could be used in soap production. His answer was negative because the fat was dirty and smelly and it would have taken large and expensive installations to refine it. Fuad Midzic also wrote down that on the occasion of cleaning one of the extractors he found a human tooth.⁶⁷

⁶⁶ Modern day Hystoric archives (the author’s note)

⁶⁷ Sarajevo u revoluciji, knj. IV, Istorijski arhiv Sarajevo, Sarajevo, 1981. p. 498.

изграде велике и скупе инсталације. Фуад Миџић је забиљежио и да је приликом чишћења екстрактора једном у њему пронађен људски зуб.⁶⁷

*Посуда високог притиска нађена у Музеју револуције Босне и Херцеговине у Сарајеву
R. Bulatović, н. д., стр. 241.*

*The high-pressure vessel found in the Bosna and Herzegovina Museum of Revolution in Sarajevo
R. Bulatović, p. 241*

На гранитном камену поред казана пише:

„По узору на њемачке нацистичке логоре широм поробљене Европе, усташки џелати су и у Јасеновцу вршили експерименте производње сапуна од остатака побијених заточеника. Ово је дио казана у којима су вршени опити. Транспорт казана, остатака заточеника и одвоз костију до Саве вршен је ручним вагонетима, импровизованом ускотрачном пругом.“

67 Sarajevo u revoluciji, knj. IV, Istorijski arhiv Sarajevo, Sarajevo, 1981, стр. 498.

Казан нађен у Доњој Градини, 20. април 1947. године.

JUSP Jasenovac 745: JSV-529/10 OF

A caldron discovered in Donja Gradina, April 20, 1947

JUSP Jasenovac 745:JSV-529/10 OF

The granite board next to a caldron reads:

„Having looked up to German Nazi concentration camps Europe-wide, the Ustase butchers from Jasenovac also ran experiments in order to produce soaps out of posthumous remains of detainees. This is one of caldrons in which tests were run. The caldrons, human remains, and bones were transferred to the Sava bank in wheelbarrows along the improvised railway.”

Данас, 27 година након што је Градина званично отворена, њено уређење још увијек није завршено. Иако је била дио Спомен-подручја Јасеновац, мишљења смо да ни тада није била уређена онако како једно овакво мјесто заслужује. Акцентат је био стављен на простор гдје се налазио логор, тј. споменик и меморијални музеј, док су само они ријетки који су знали шта се у Градини догађало одлазили на десну обалу Саве и ту одавали почаст јасеновачким жртвама. Ипак, како власт бивше Југославије није у потпуности завршила посао око њеног уређења, тако ни касније нису предузети значајни кораци у том правцу. Она ни данас нема музеј, административни центар, споменик жртвама и остале садржаје какве имају слични меморијали. Међутим, можемо рећи да се у посљедњих неколико година ствари ипак мијењају. Урађени су први кораци који би коначно требало да доведу до тога да Доња Градина постане меморијал достојан јасеновачких жртава. Донесен је нови програм уређења, усвојен је регулациони план, а у новембру 2015. године изабрано је идејно грађевинско-архитектонско рјешење Меморијалног центра у Спомен-подручју Доња Градина. Нама остаје да видимо да ли ће опет морати да прође много времена док не учинимо наредни корак ка уређењу или смо напоскон схватили важност овог мјеста.

Nowadays, 27 years after the official Gradina opening, the memorial has not yet been managed adequately. Despite the fact that it was a part of Jasenovac Memorial, I believe it has never been managed to the extent it deserves. The focus was on the concentration camp area, the monument and museum but only few people who actually knew what had happened would go to the right Sava bank and honour the victims. Still, former Yugoslavia authorities did not finalize the Memorial organization and no further actions have been undertaken ever since. There is still no museum, administrative centre, monument or other content typical of similar memorial centres worldwide. Nevertheless, things have changed over the last few years. First steps have been taken in order to make Donja Gradina a memorial worthy of Jasenovac victims. We have adopted a new organization program and a regulatory plan, and an architectural solution for Donja Gradina Memorial centre was designed in November 2015. The time will show whether it will take years and years to make a next step or we shall finally demonstrate our own awareness of the importance of this site.

Извори и библиографија изложбе и каталога **Sources and bibliography of the exhibition and catalogue**

Извори/ Sources

1) Необјављени извори/ Unpublished sources

Архив Републике Српске Бања Лука (АРСБЛ) / Archive of the Republic of Srpska (ARSBL)
– збирка Концентрациони логор Јасеновац / Jasenovac concentration camp collection

ЈУ Спомен-подручје Доња Градина / ЈУ Donja Gradina Memorial
(ЈУСП Доња Градина) (JUSP Donja Gradina)

– збирка фотографија и докумената / collection of photographs and documents

ЈУ Spomen-područje Jasenovac / ЈУ Spomen-područje Jasenovac
(ЈУСП Јасеновац) (JUSP Jasenovac)

– збирка фотографија / collection of photographs

– збирка докумената / collection of documents

The National Archives in Washington (NAW)

T 315, roll 2266

2) Објављени извори / Published sources

Bodenstein, Gustav, „Povijest naselja u Posavini 1716–1739“, *Zbornik Zemaljskog muzeja*, sv. 4, Sarajevo, 1907.

- Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895. sa podacima o teritorijalnom razdelenju, javnim zavodima i rudnim vrelima, Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo, 1896.
- Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921, Општа државна статистика, Сарајево, 1932.
- Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа, том 4, књига 3, Војноисторијски институт, Београд, 1952.
- Zemaljska komisija Hrvatske za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, Zločini u logoru Jasenovac, SP Donja Gradina, 2013.
- Коначни резултати пописа становништва од 15. марта 1948. године, Становништво по полу и домаћинства, Савезни завод за статистику и евиденцију, Београд, 1951.
- Miletić, Antun, *Koncentracioni logor Jasenovac – Dokumenta, knj. 2*, Beograd, 1986.
- Mustafa Ben Abdalla Hadschi Chalfa, *Rumeli und Bosna, geographich beschrieben*, Beč, 1812.
- Muhimme defteri, Dokumenti o našim krajevima, knjiga 1, sveska 3, priredio Ešref Kovačević, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1985.
- Ortschafts und bevölkerungs-statistik von Bosnien und der Hercegovina nach demVolkszählungs-Ergebnisse von I. Mai 1885, Sarajevo, 1886.
- Први шематизам православне српске Бањалучко-бихаћке епархије, С. Угреновића, Бањалука, 1903.
- Prilozi za geografsko-statistički opis bosanskoga pašaluka, priredio Franjo Rački, Starine, knjiga 14, Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1882.
- Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910, Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo 1912.
- Haupt-uebersicht der politishen Eintheilung von Bosnien und der Hercegovina, Glavni pregled političkoga razdielenja Bosne i Hercegovine, Sarajevo, s. a.
- Čelebija, Evlija, „Putopis“, *Odlomci o jugoslovenskim zemljama*, Svjetlost, Sarajevo, 1954.

Новине и периодика / Newspapers and journals

Poruke – glasilo Spomen-područja Jasenovac, 1976, br. 1. (10), god. VII

Riječi koje nisu zaklane 2, SP Jasenovac, 1975.

Službeni list SR BiH br. 13/75.

Službeni list SR BiH br. 36/83.

Novljanski vjesnik

Литература / References

Bulatović, Radimir, *Koncentracioni logor Jasenovac, s posebnim osvrtom na Donju Gradinu*, Svjetlost, Sarajevo, 1990.

Buturac, Josip, „Popis župa zagrebačke biskupije 1334. i 1501.“, *Starine*, knjiga 59, Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1984.

Vego, Marko, *Naselja bosanske srednjevjekovne države*, Svjetlost, Sarajevo, 1957.

Grupa autora, *Sarajevo u revoluciji*, knjiga IV, Istorijski arhiv Sarajevo, Sarajevo, 1981.

Дабић, С. Војин, *Банска крајина 1688–1751*, Просвјета, Загреб, 1984.

Kamberović, Husnija, *Begovski zemljišni posjedi u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918*, Naučnoistraživački institut Ibn Sina, Sarajevo, 2005.

Klaić, Vjekoslav, „Plemići Svetački ili *nobiles de zempche*“, *Razredi filologičko-historički i filozofičko-juridički*, knj. 84, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1913.

Kozličić, Mithat, *Unsko-sansko područje na starim geografskim kartama*, Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine i Arhiv Unsko-sanskog kantona, Bihać–Sarajevo, 2003.

Kreševljaković, Hamdija, *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, Izabrana djela 1, IP Veselin Masleša, Sarajevo, 1991.

- Kreševljaković, Hamdija, „Stari bosanski gradovi“, *Naše starine*, sveska 1, Godišnjak Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti N. R. Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1953.
- Kruhek, Milan, „Kostajnica u protuturskoj obrani Hrvatskog kraljevstva“, *Povijesni prilozi* 21, Zagreb, 2001.
- Kruhek, Milan; Pavlović, Augustin, „Granice Republike Hrvatske u svjetlu Karlovačkog (1699) i Požarevačkog (1718) mira“, *Croatica christiana periodica*, vol. 15, no. 28, Zagreb, 1991.
- Lukić, Dragoja, *Rat i djeca Kozare*, Narodna knjiga, Beograd, 1979.
- Miletić, Antun, *Ubijeni u koncentracionom logoru Jasenovac*, Gambit, Jagodina, 2011.
- Мирковић, Јован, *Злочини над Србима и Независној Држави Хрватској*, Музеј жртава геноцида, Београд, 2014.
- Михајловић, Синиша, *Путевима нестајања*, Просвета, Београд, 1983.
- Motl, Dejan; Mihovilović, Đorđe, *Zaboravljeni – Knjiga o posljednjim jasenovačkim logorašima*, SP Donja Gradina, Donja Gradina, 2015.
- Nikolić, Nikola, *Jasenovački logor smrti*, NIŠP, Sarajevo, 1975.
- Program uređenja Spomen-područja Donja Gradina, Urbanistički zavod BiH, Sarajevo, 1977.
- Riffer, Milko, *Grad mtrvih – Jasenovac 1943*, Nakladni zavod Hrvatske, Zagreb, 1946.
- Samardžija, Dušan, *Bosanskodubičko područje u NOR-u 1941–1945*, Društveno-političke organizacije i Skupština opštine Bosanska Dubica, Bosanska Dubica, 1984.
- Ćurguz Dragutin, Vignjević Milorad, *Kozarski odred*, NP „Kozara“, Prijedor, 1982.
- Hadžialagić, Husref, *Bosanska Dubica kroz vjekove*, Rijeka, 2014.
- Хаџичолаковић, Драго, *Јасеновац*, Свјетлост, Сарајево, 1948.

